

УЖГОРОДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
КАРПАТОЗНАВСТВА

**STUDIA CARPATICA –
КАРПАТОЗНАВЧІ СТУДІЇ**

СПЕЦІАЛЬНИЙ ВИПУСК

РОМАН ОФІЦИНСЬКИЙ

НЕЛЕГАЛЬНИЙ ПЕРЕХІД
УГОРСЬКО-РАДЯНСЬКОГО КОРДОНУ
В 1939-1941 РОКАХ

УЖГОРОД - 1993

УЖГОРОДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
КАРПАТОЗНАВСТВА

**STUDIA CARPATICA –
КАРПАТОЗНАВЧІ СТУДІЇ**

СПЕЦІАЛЬНИЙ ВИПУСК

РОМАН ОФІЦИНСЬКИЙ

НЕЛЕГАЛЬНИЙ ПЕРЕХІД
УГОРСЬКО-РАДЯНСЬКОГО КОРДОНУ
В 1939-1941 РОКАХ

УЖГОРОД - 1993

Роман Офіцинський

НЕЛЕГАЛЬНИЙ ПЕРЕХІД УГОРСЬКО-РАДЯНСЬКОГО КОРДОНУ
в 1939-1941 роках

Printing financed by
ANGLO-AMERICAN COLLEGE IN PRAGUE

Printed in the Czech Republic

Зміст

Вступ	3
Розділ 1. Недегальний перехід угорсько-радянського кордону (1939-1941 рр.) в документах та історіографії	10
Розділ 2. Антропологічний вимір учасників масових втеч із Закарпаття в СРСР (1939-1941 рр.)	42
Висновки	64
Додатки	66

ВСТУП

Гляк воістину трагічний довелось пройти українському етносу у XX сторіччі. Потужний удар, завданий по його генофонду, у новий та новітній час співмірний хіба до винищення індіанців Північної Америки, вірменському та єврейському етноцидам (I і II світові війни) і т.п. Революції, війни, еміграції, голодомори, депортації нищівними лавинами прокотились Україною.

Як аргументовано доводять історики-демографи М.Бугай /5, с.32-38/, Т.Гунчак /6, с.32-37/ та А.Перковський із С.Пирожковим /13, с.15-25/, особливо жертвними виявились для українців 30-40-ві роки. Звернімо погляди, передусім, до сталінського ГУЛАГу 1939-1943 рр. Серед близько 2 млн. засуджених і більше 160 тис.в'язнів слідчих тюрем Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) СРСР, згідно з даними В.Земскова /10, с.151-165; 11, с.3-16/ та В.Цапцина /15, с.157-163/, неодмінно зустрінемо долю і кількох тисяч закарпатців (українців, євреїв, угорців та ін.). Вони, де-факто громадяни Королівства Угорщини, були покарані за нелегальний перехід державного угорсько-радянського кордону (вересень 1939 - червень 1941 рр.).

Даний історичний феномен став наслідком березневої катастрофи 1939 р., подій, пов'язаних із занепадом демократичної Чехословацької Республіки (ЧСР), щойно проголошеної державності Карпатської України, з одного боку, та короткочасним і блискавичним тріумфом агресивної зовнішньої, авторитарної внутрішньої політики оточення угорського адмірала М.Горті. У підсумку світова громадськість була поставлена перед черговим фактом анексії. За наполяганням офіційного Будапешту Закарпаття, частини румунських (Марамореш-Сігет, північно-трансільзанська смуга) та словацьких

(південних) території за І і П Віденськими арбітражами (2 листопада 1938 р., 30 серпня 1940 р.) прилучились до „святостефанської корони“.

Наприкінці 30-х років ХХ ст. Європа перестала існувати як стабільна саморегулююча система. Нетривкість кордонів, а в їх межах – суверенітетів країн, окремих народів і осіб, викликали грандіозний еміграційний вибух. Причому потоки біженців нерідко рухались у взаємно протилежних напрямках. Закарпаття – лише один із таких регіонів, що здатне яскраво засвідчити тенденції тих років.

Закарпатські землі були повністю захоплені угорськими військами 14–17 березня 1939 р. За короткий час загинуло чимало русинів (українців). Їх число, а також число емігрантів досі ніхто достеменно порахувати не може. Окупаційний режим, проінятий духом угорської виключності, що встановився тут, сформував у корінного населення відповідні настрої. Прихід Червоної армії у Східну Галичину (вересень 1939 р.), тобто знесення польсько-угорського і встановлення радяно-угорського кордону, став сигналом для втечі туди тисячам людей. Взагалі еміграційні настрої, як засіб протесту і самозахисту, притаманні менталітету закарпатських українців. Відомо, наприклад, що за чехословацької доби у середині 30-х рр. у США проживало приблизно 500 тис. русинів (українців), вихідців із Закарпаття, або рівно стільки, скільки їх залишилось на батьківщині /16, с.81–86/.

Таким чином і проблема нелегального переходу угорсько-радянського кордону (1939–1941 рр.) не могла не знайти резонансу в історичній літературі. Проте не змогла вона знайти місця в низці історіографічних робіт Д.Данилюка /8, с.137–148; 9, с.79–84/, С.Білака і Б.Співака /3, с.123–136; 4, с.65–73/, Ю.Сливки /14,

с.332–339/. Вони просто випустили з поля зору специфіку дослідницьких потуг над вивченням легальних і нелегальних міграцій величезних мас населення на заході етнічної України. Тому і такий доленосний епізод закарпатського минулого, як масовий перехід угорсько-радянського кордону не знайшов у них жодного відображення.

Самраз розгорнутий варіант наших історіографічних роздумів над проблемою покликаний компенсувати лакуну. Розділ „Нелегальний перехід угорсько-радянського кордону (1939–1941 рр.) у документах та історіографії“ побудовано на скрупульозному аналізі всіх наявних і доступних друкованих видань. Низка писемних пам'яток (опубліковані документи державних установ і військових місій, мемуари, публіцистика, фахові студії) у тій чи іншій мірі висвітлюють явище.

Окрім того, великого значення ми надали зовнішній та внутрішній критиці одиниць зберігання архіву управління служби безпеки України по Закарпатській області (АУ СБУ ЗО). На основі кримінальних справ НКВС СРСР 1939–1941 рр., заведених на перебіжчиків з Угорщини, постали висновки другої частини роботи – розділу „Антропологічний вимір учасників масових втеч із Закарпаття в СРСР (1939–1941 рр.)“. Власне, антропологічний (люднознавчий) орієнтир, як засіб для з'ясування коментарів глибокої сутності, навіть нам чільними представниками французької „школи Анналів“ різних поколінь (М.Блок, Л.Февр, Ф.Бродель та ін.). Їх ідеї широко підхопили, зокрема, російські медієвісти А.Туревич /7, с.114–135/ та Ю.Безсмертний /2, с.7–24/.

У запропонованій композиції розвідка увібрала максимальну напругу творчих сил автора. Специфіка дослідження ще й у тому, що послуговуємось загальнофілософським індуктивним методом. А зна-

чить прагнемо всебічно з'ясувати зв'язки між поодинокими фактами, намагаючись реконструювати умонастрої певної епохи, представників усіх суспільних верств та інтелектуальних рівнів, менталітет відмінних вікових груп і протилежних статей.

Висвітлюючи сформульовані аспекти, часто користуємось у різних модифікаціях, граматичних конструкціях ключовими термінами „учасники нелегальних переходів" і „учасники масових утеч", „нелегальні емігранти", „біженці", „втікачі", „перебіжчики", „порушники кордону". Вони цілком адекватні та тотожні загальноприйнятому на сьогодні визначенню – „біженці". У це поняття входять жертви усіх порушень правопорядку (які би не були для цього підстави), а також особи, що постраждали від різноманітного роду стихійних сил, військових дій, епідемій тощо і змушені масово покинути батьківщину /I, с.12; II, с.34-40/.

- червень 1941 р.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють вересень 1939 р. (початок другої світової війни, поділ Польщі між Німеччиною та Радянським Союзом, встановлення радяно-угорського кордону в ^{наслідок Німецько-радянської війни} Українських (Лісостепових) Карпатах). Об'єктом студій суть громадяни Підкарпатського краю (нині Закарпатська область України), підвладного під такою адміністративно-політичною назвою у 1938-1944 рр. Будапешту (постатно за арбітражем у Відні 2 листопада 1938 р., внаслідок анексії 14-17 березня 1939 р.). але, зрозуміло, безпосередньо ті люди, генетичні закарпатці та уроженці інших адміністративних одиниць тодішньої Угорщини, які нелегально перейшли у СРСР у вересні 1939 – 22 червня 1941 рр.

Виконаний обсяг роботи органічно вписується у контекст розбудови молодого української державності. Ми віримо у життєву правдивість афоризму про те, що держава, котра не здатна захистити інтереси своїх громадян, навіть потенційних, по суті приречена.

Це переконання підтверджують активні наукові розшуки вірогідних відомостей про трилітню долю співвітчизників (жертв другої світової війни) польськими, угорськими, італійськими, німецькими, японськими, російськими колегами.

Актуальність розробки даної проблеми визначається також і чимось фаховою потребою заповнити одну із важливих прогалин у студіях над минулим верхньо-тисянського регіону. Фрагмент про нелегальний перехід угорсько-радянського кордону (1939-1941 рр.), надіємось, зустрине позитивний резонанс у синтетичних працях, у спеціалістів з глобальної проблематики.

Для зручності можливої інтерсуб'єктивної перевірки (як критерію науковості) і враховуючи, що процес передачі кримінальних справ НКВС 1939-1941 рр. із відомого „внутрішнього" архіву служби безпеки (АУ СБУ ЗО) на зберігання у Державний архів Закарпатської області (ДАЗО) ще не завершився, у другому розділі вказівки на використанні джерела не приводяться на останню інституцію. Число переданих донині справ у ДАЗО не зможе відобразити простудійовану нами кількість. Аби не вносити різнобою, ми вирішили дотримуватись обумовленого порядку. В описі фонду 2558 „Кримінальні справи НКВС СРСР на порушників угорсько-радянського кордону (1939-1941 рр.)" поряд зазначено і стару нумерацію. Також для зручності вказівки на опрацьовані справи подаються у самому тексті другого розділу.

Користуючись нагодою, висловлюємо щирю вдячність професорові М.М.Болдижару, керівнику підрозділу СБУ по Закарпатській області В.І.Іваненку, співробітникам І.Т.Бадю та І.С.Манну за чуйність і допомогу під час наших студій в АУ СБУ ЗО.

Літературні вказівки

1. Беженцы: динамика перемещений (Доклад для Независимой комиссии по международным гуманитарным вопросам) /Перевод с английского. - Москва: Международные отношения, 1989. - 208 с.
2. Бессмертный В. „Анналы : переломный этап? //Одиссей. Человек в Истории (Культурно-антропологическая история сегодня). 1991. - Москва: Наука, 1991. - С.7-24.
3. Білак С., Слівак Б. Критика сучасних буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною //Соціалістичні перетворення на Закарпатті за 25 років Радянської влади: Матеріали республіканської наукової конференції. - Ужгород, 1970. - С.128-136.
4. Білак С. Деякі питання критики буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії Закарпаття (1919-1944) //Культура і побут населення Українських Карпат: Матеріали республіканської наукової конференції. - Ужгород, 1973. - С.65-73.
5. Бугай М. Депортації населення з України у 30-50-ті роки //Український історичний журнал (ВІЖ). - Київ. - 1990. - № 10. - С.32-38.
6. Гунчак Т. Втрати українців під час другої світової війни //Сучасність, Нью-Йорк-Київ. - 1992. - № 7. - С.32-37.
7. Гуревич А. Смерть как проблема исторической антропологии: о новом направлении в зарубежной историографии //Одиссей. Человек в Истории. 1989. - Москва: Наука, 1989. - С.114-135.
8. Данилюк Д. Закарпаття 1939-1945 років у радянській історіографії //Соціалістичні перетворення на Закарпатті... - С.137-148.
9. Данилюк Д. Історіографія Закарпаття в новітній час (1917-1985). - Львів: Вид-во Львів.ун-ту, 1987. - 130 с.

10. Земсков В. Заключение, спецпоселенцы, осмысленные, ссыльные и высланные (Статистико-географический аспект) //История СССР, Москва. - 1991. - № 5. - С.151-165.
11. Земсков В. ГУЛАГ: историко-социологический аспект //Социс (Социологические исследования), Москва. - 1991. - № 6. - С.10-26; - № 7. - С.3-16.
12. Мирозова Г. Современные миграционные явления: беженцы и эмигранты //Социс. - 1992. - № 3. - С.34-40.
13. Перковський А., Пирожков С. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. //ВІЖ. - 1990. - № 2. - С.15-25.
14. Сливка А. Историография борьбы трудящихся за воссоединение западноукраинских земель с Советской Украиной //Историография истории Украинской ССР /Отв.ред. И.Хмель. - Киев: Наук. думка, 1987. - С.332-339.
15. Цаллия В. архивные материалы о числе заключенных в конце 30-х годов //Вопросы истории, Москва. - 1991. - № 4-5. - С.157-163.
16. Шлепещий А. Карпатороссы в Америке //Альманах общества карпаторусских студентов "Возрождение". - Прага, 1936. - С.81-86.

Розділ I

НЕЛЕГАЛЬНИЙ ПЕРЕХІД УГОРСЬКО-РАДЯНСЬКОГО КОРДОНУ
(1939-1941 рр.) В ДОКУМЕНТАХ ТА ІСТОРИОГРАФІЇ

Проблема нелегального переходу угорсько-радянського кордону в 1939-1941 рр. безпосередньо стосується перебігу подій у Центральній Європі передодня та початку другої світової війни. Вона тісно пов'язана з різними державними утвореннями - Чехо-Словацькою Республікою, Карпатською Україною, Королівством Угорщина, Польською Республікою, Королівством Румунія, Союзом Радянських Соціалістичних Республік. а також і з такими феноменами тодішньої світової дипломатії як I і II Віденський арбітраж, пакт Ріббентропа-Молотова тощо. Сам факт встановлення угорсько-радянського державного кордону (у вересні 1939 р. - 22 червня 1941 р. по лінії, що розділяє нині Закарпатську, Львівську та Івано-Франківську області України) став можливим завдяки анексії Карпатської України Угорщиною (15-17 березня 1939 р.) та Західної України Радянським Союзом (17 вересня 1939 р.).

Перелік джерел з даних питань - досить обширний. У конкретному випадку він охопив три типи писемних пам'яток: а) праці історіографічного характеру; б) офіційні документи відповідних відомств режимів М.Горті та Й.Сталіна, уряду Е.Бенеша на еміграції; в) кримінальні справи НКВС СРСР 1939-1941 рр., заведені на перебіжчиків державного кордону зі сторони Угорщини.

Публікація архівних матеріалів, дотичних до нашої проблеми, забрала в істориків невеликий проміжок часу (60-80-ті роки). Насамперед з'явилась добірка документів, знайдених у фондах Державного архіву Закарпатської області (ДА30) та архіву Інституту

історії партії при ЦК Угорської соціалістичної робітничої партії. Вони були прилагоджені до друку В.Місюрою в акуратному перекладі з машинописних угромовних оригіналів /2, с.17-26/, а пізніше потрапили у збірник документів з минулого Закарпаття (1938-1944 рр.), упорядкований Г.Сіяртошом і доповнений матеріалами Угорського національного архіву (ЖНА) /7, с.114-260/.

Загалом про нелегальний перехід свідчить низка документів. Це - донесення (з Архіву Інституту історії партії при ЦК УСРП): 1) ужгородського поліцейського капітанату (17 жовтня 1939 р.), 2) начальника слідчого відділу ужгородської контррозвідки (25 жовтня 1939 р.), 3) і 4) начальника слідчого відділу жандармерії (Будапешт, 9 і 24 листопада 1939 р.). Ряд аналогічних донесень оприлюднено з ЖНА: 1) березівського жандармського відділку і мучаківського поліцейського капітанату (10 листопада 1939 р.), 2) начальника слідчого відділу будапештської поліції (24 листопада 1939 р.), 3), 4) і 5) наджупана Берег-Угочанської жупи Шіменфалві (8 січня, 9 квітня і 5 липня 1940 р.), 6) таємного агента прем'єр-міністра П.Телекі (27 вересня 1940 р.). А крім того і лист депутата угорського парламенту С.Зенцика до свого прем'єр-міністра (липень 1939 р.). Із фондів ДА30 взято два документи, що вийшли з канцелярії Волівського окружного начальника Е.Дудича (11 січня 1940 р.) та його хустського колеги (24 грудня 1939 р.), а також лист о.К.Хіри, греко-католицького священника с.Вільхівці (Тячівщина) до мучаківського єпископа о.Стойки (30 липня 1940 р.). Останній документ зажив особливої популярності серед істориків. Його часто приводили, зокрема Д.Букович і А.Гайдош /42, с.74; 43, с.124-125/, М.Болдижар /41, с.85/, або ствердити, що «часовий перехід стривожив попів».

У цілому зазначені джерела, видруковані В.Місюрою та Г.Сіяр-

товою, надто важливі у реконструктивному вивченні процесу. У них епізодично відображені нюанси етнополітичної ситуації в краї, структуру та діяльність карних органів, позицію громадських діячів відносно масових нелегальних переходів співвітчизників у СРСР, доля затриманих угорськими прикордонниками, імена організаторів і провідників окремих груп нелегальних емігрантів та їх головні маршрути, стан інформованості угорської контррозвідки про манеру та характер діяльності з цього приводу своїх противників із НКВС. Проте документи узагальнюючого характеру відсутні.

Ясна річ, радянські прикордонники (відомство Л.Берії) були належно підготовлені для пошуку шпигунів і диверсантів. Тому помічними при вирішенні проблеми стануть матеріали, опубліковані військовими істориками разом із Голов- і Політуправліннями прикордонних військ СРСР /4, с.283-387/. За нашими підрахунками, у даному збірнику 13 документів безпосередньо відображають інциденти на радяно-угорському кордоні (8 березня, 6 і 8 травня, 14 і 15 червня, 9 і 16 липня, 24 вересня, 26 листопада, 6 грудня 1940 р.; 13 лютого, 25 квітня, 3 червня 1941 р.). Всі вони вийшли переважно з канцелярії заступника наркома внутрішніх справ генерал-лейтенанта Масленикова. На привеликий жаль, точних даних, котрі безперечно існували, і взагалі які-небудь відомості про перебіг чиків із Закарпаття у вказаному виданні не знайти. Натомість приведені документи - результат ретельної фільтрації. Вони скоріше мають ілюстративне призначення, аніж придатні для ґрунтовного наукового дослідження.

Публіцистичні статті-спогади семи колишніх бійців корпусу генерала Л.Свободи, ряд цікавих розвідок склали основу книги про визвольну боротьбу українців Чехії та Словаччини проти фашизму (1939-1945 рр.). Її зредагував історик з Пряшева І.Ванат. Окрім

усього, в ній вміщено вклейку - список особового складу корпусу І 43-1944 рр., тобто і закарпатських українців, які потрапляли на фронт з лабет Гурію /6, с.281-282/. Звісно, на появу публікації наклав помітний відбиток час і місце друку, але вона не втратила й досі своєї прикладної ролі, особливо при з'ясуванні подальшої долі втікачів із Закарпаття.

Окремі фрагментарні відомості зафіксовані також і в дипломатичному листуванні, частково оформленому в солідній серії зі зовнішньополітичної діяльності СРСР і Чехословаччини. Так, радянський повпред у тісовській Словаччині повідомляв наркомат зовнішніх справ (21 грудня 1940 р.), що місцеві українці неодноразово звертались у братіславське консульство із заявами надати громадянство СРСР (42 сім'ї з Михайловець), у противному разі погрозуючи нелегально перебратись до Радянського Союзу /3, с.95/. Чехословацько-радянські відносини періоду другої світової війни перебували і в центрі прискіпливої уваги І.Попа, автора спеціальної монографії. Він аргументовано зазначив міжурядові незгоди обох країн, що передовсім траллялись навколо інтернованих і репресованих у СРСР громадян ЧСР, потенційних кандидатів у військову частину Л.Свободи /78, с.35-39/.

У збірнику документів, який підготували угорські вчені - знавці таємної дипломатії 1938-1945 рр. на чолі з Л.Вігмонтом, відображені вузлові моменти агресивного зовнішньополітичного курсу оточення М.Горті. Це - територіальна експансія Угорщини за І і II Віденськими арбітражами (2 листопада 1938 р. і 30 серпня 1940 р.) та низка її анексії (зокрема, Карпатської України 15-17 березня 1939 р.), що стали можливими при потуранні великих держав і які у Верхньому Потиссі (румунський Марамореш, Закар-

паття, південь Словаччини) посилювали еміграційні настрої серед угорських верств. Показові теж і нерівні дипломатичні відносини між Москвою і Будапештом (у лютому 1939 р. були перервані, а через пірроку поновлені) /1, с.190-191, 246-247/. Ключем до розуміння цього кола проблем може бути крупне дослідження А.Пушкаша, що плідно попрацював і в архіві міністерства внутрішніх справ гортієвської Угорщини (масштаби репресивних акцій на Закарпатті, втечі в СРСР) /79, с.142, 212, 218/. Факти, добуті А.Пушкашем, згодом лягли в основу популярного нарису А.Лавера про демографічні втрати закарпатців у роки другої світової війни /25, с.11/.

Інший не менш значний за обсягом пласт джерел - мемуари і публіцистика учасників нелегальної еміграції в СРСР. Вони суть невеликої фактографічної вартості, проте стануть корисними у краєзнавчих пропагаторських заходах. У споминах колишнього президента Чехословаччини Л.Свободи мова йде і про звитягу закарпатських українців з його армійського корпусу, сформованого в Бузулуці у 1942-1943 рр. /32, с.69, 98, 179, 312, 392/. Одначе детальний і правдивий погляд на механізм комплектування частини особовим складом (іншими словами - в'язнями Гулагу) тоді з відомих причин просто не зміг би пройти мимо жодного цензора.

У післявоєнні роки з-під пера В.Русина (восени 1939 р. дістався СРСР, відбував покарання, а у вересні 1944 р. опинився на Закарпатті як організатор партизанського руху) з'явився цикл статей і книги мемуарів. У них однотипно змальований один із наслідків угорської окупаційної політики в краї - масову втечу місцевого населення до „першої у світі соціалістичної країни“. Принципова різниця між працями В.Русина - лише у цифрових викладках. Якщо на початку, в 1948 р., автор назвав 40 тис.втікачів /28,с.3/,

то незабаром обмежився переліком кількох знаків комуністичної орієнтації та партфункціонерів Компартії Чехословаччини /29, с.152/. Через три десятиліття він, урешті-решт, задовільнився числом 20 тисяч /30, с.55; 31, с.2/.

При цьому В.Русин завше вживав супровідний вислів „як свідчать архівні документи“, не називавчи котрі саме. Все ж, його споради несподівано виявились напрочуд авторитетними для фахівців. Історики І.Гранчак і М.Троян послуговувались ними, розповідаючи про розвиток радянського Закарпаття (у фрагменті про „безпросвітне“ минуле і, передусім, нелегальний перехід /48, с.27/. Незабутне враження мемуари Русина справили і на вченого В.Масловського, одного з авторів синтетичної книги про старожитність Українських Карпат, а точніше у розділі про „золотий вересень“ 1939 р. /72, с.139/.

Редактор комуністичної „Карпатської правди“ (Ужгород, 1936-1938 рр.) М.Климентюк нелегально перебрався у Москву наприкінці 1939 р., де отримав пристойну посаду в Комінтерні. Після себе він залишив чимало публіцистичних есе і спомінів. В одних випадках М.Климентюк висловлював думки про те, що „понад 30 тис. молодих патріотів перейшло Карпати в період окупації і боролися зі зброєю в руках в рядах Радянської армії“ /22, с.149; 23, с.97/. Іншим разом під псевдонімом „Н.Тисянский“ знову зацентрував на вказаній цифрі: „За каких-нибудь два года перешло границы СССР около 30 тыс. закарпатцев“ /35, с.2 /.

І, як не парадоксально, це довільне твердження витримало ланцюгову реакцію в українській радянській історіографії, прибравши форму науковості. Спочатку воно проникло в розвідки К.Кущенка, але деталізованим: 30 тис. робітників, селян, інтелігентів /65, с.130-131; 66, с.272/. А звідти у дослідження І.Короля

вже як 50000, можливо, внаслідок і механічної помилки чи недогляду коректора /64, с.97/. Дуже примітний супровідний коментар науковця: «Причому, це була не стихійна втеча, викликана боязню фашистського режиму, а щире усвідомлення і прагнення допомогти трудящим Країни Рад у боротьбі проти небезпеки фашистської агресії». Подібний приклад художнього переосмислення явища зустрінемо, гортаючи книгу (керівник авторського колективу Ю.Сливка), написану під мотив «віковічної дружби українського і російського народів» /55, с.122/.

Радянська (марксистсько-ленінська) історіографія все грішила однобокою публіцистичністю. Навіть малопомітні, але діячі комуністичного руху мали право на біографічні довідки в енциклопедіях або тематичних виданнях. Тому побачили світ нариси і про активістів закарпатських осередків КПЧ. А з них, за нашими підрахунками, у 1939-1941 рр. втекли в СРСР 36 чол. (у Москві тоді знаходилось зарубіжне керівництво КПЧ на чолі з К.Готвальдом), а 10 потрапили до Англії, де перебував секретаріат КПЧ під керівництвом Я.Шверми і Б.Кюлера /15, с.5-382/. 32-х учасників нелегальних переходів у Радянський Союз нараховуємо і серед так званих закарпатських антифашистів /16, с.5-428/. Деякі з них написали спогади, але надзвичайно скупі на факти та історичний антураж. Вони з'явилися, зокрема у літературній обробці письменника І.Стецюри (загалом 9) /34, с.14-172/, а також В.Дружиніна (усіх 6) /19, с.11-83/.

Крім того, низку таких мемуарів друкувала українська періодика Східної Словаччини, як-от журнал «Дукля» /17, с.64-67/ та Закарпаття, приміром М.Бітляна із с.Пушкіне Виноградівського району /16, с.4/ чи І.Демчика з Ільниці, що на Іршавщині /18, с.4/. У 1989-1993 рр. на сторінках районних, а також обласних газет «Закарпатська правда» і «Новини Закарпаття» регулярно подавались

описки реабілітованих учасників нелегальних переходів у СРСР та імена тих, що загинули у корпусі Л.Свободи. Були оприлюднені і нариси про окремих з них, наприклад, краєзнавця І.Оросом /75, с.278-281/ та ін. Однак, сьогодні навіть незначна їх кількість та цінність могла би стати серйозним джерельним масивом для вгомих узагальнень у душі американської соціометрії.

Виромому колу читачів присвятили свої книги В.Белоусов та Г.Алексєєнко з М.Рабидоричем. Вони загалом дотепно пояснювали, чому втікали в СРСР, а звіди потрапляли у партизани. Виявляється, місцева молодь масово горіла бажанням вступити до лав Червоної Армії, щоб визволити рідний край від іноземних поневолювачів /12, с.9; 13, с.106-107/. Як правило, на нашу думку, у житті трапляється набагато менше гарячих патріотів, людей охочих воювати. У подібних коментарях пасувало би дрібне застереження: «деякі з них», (а не «масово»).

Серед публіцистичного доробку великої популярності в істориків зашла і підвальна редакційна стаття «Светлой дорогой Октября». Вона була, по суті, розгромною для публікацій юриста В.Русина та дослідника В.Гілька (про нього див.далі) за висвітлення окремих подій минулого «в искаженном виде» /33, с.2-3/. Про нелегальну еміграцію в ній йдеться лаконічно та однозначно: комуністи організували масовий перехід у СРСР, «границу перешло тогда несколько десятков тысяч закарпатцев».

Уці редакційні фантазії вельми полюбались В.Хайнасу, який перетворив їх у надзвичайно сильний аргумент на користь тези про неминучість і закономірність перемоги комуністичних ідей західніше Карпат. Цікавий штрих: учений унікально заокруглив «несколько десятков тысяч» до 50 тис. утікачів, відсилаючи до використа-

ної позиції /62, с.42-43/. Априорно дану точку зору схвалив історик А.Ігнат, котрий, однак, чомусь применшив цифру до 30 тис. «комуністів, робітників, селян, представників інтелігенції, гімназистів, учнів», опираючись виключно на згадану працю В.Хайнаса /60, с.149; 154/.

Щоправда, святкуючи 20-річчя визволення Закарпаття Радянською Армією, В.Хайнас у співавторстві з М.Трояном зумів установити це й число 20 тис. осіб, що «відмовлялись від служби у фашистській угорській армії, від участі у війні проти СРСР» і масово переходили угорсько-радянський кордон у 1939-1941 рр. /91, с.11/. Але пізніше М.Троян у своїй науково-популярній книзі про «сонце возз'єднання» без джерельних вказівок зазначив лише 5 тис., переважно молоді, «від служби в армії відмовлялись українці, словаки, угорці тощо /90, с.27/. А В.Хайнас при подальшій нагоді, в одній із студій з «возз'єднавчої» тематики, якось обійшов мовчанкою цей аспект /94, с.647-652/.

Як бачимо, факт масових утеч закарпатців у СРСР було введено у широкий науковий обіг завуальовано («тисячі») зразу по війні. Київський науковець Д.Шевченко дав офіційну ідеологічну трактовку та соціальну стратифікацію явища. Отже, це – одна з форм боротьби проти окупаційного режиму, боротьби під керівництвом всюдисущих комуністів, а поряд з тим, яскраве свідчення глибоких симпатій трудящих до Радянського Союзу. Далі, «кордон переходили не сотні, а тисячі і не лише з прикордонних місцевостей, ...кордон переходили комуністи і безпартійні, старі й молоді, робітники й селяни, учителі і учні, пастухи і лісоруби». Корінні причини, за Д.Шевченком, полягали у небажанні терпіти фашистського гніту, служити у фашистському війську /99, с.65-66, 76/.

Таким чином було прокладено магістраль, по якій рухались інші.

Це, насамперед, історик права І.Євсєєв /56, с.44; 101, с.48/, а вслід за ним, «з других рук», чеські фахівці, в тому числі В.Діц та Х.Гарна /108, с.103; 110, с.178, 180/. У тому ж руслі міркувала І.Мельникова, представниця академічних кіл /74, с.377/ і спеціалісти з тодішньої периферії – І.Рослопа у рамках визчення «боротьби партизан проти німецько-мадярської окупації» /80, с.60/, П.Халус, пишучи про «здійснення мрії» закарпатської комуністичної організації 1938-1945 рр. /95, с.26, 37, 59/, М.Ротман, знавець комуністичного підпілля того ж періоду /81, с.66/, Т.Сегеда, що визначала ступінь участі закарпатської молоді у визвольних процесах під час Великої Вітчизняної війни /82, с.97/, В.Ілько у контексті боротьби «трудящих Закарпаття за возз'єднання з Радянською Україною» /61, с.18/. Останній, до речі, вперше у фаховій літературі заявив про 50 тис. закарпатських утікачів у СРСР, не підтверджуючи цифру документально. Проте згодом дослідник оперував відомостями, почерпнутими у Партархіві Закарпатського обкому компартії України, тобто 3534 особами (згідно з подвірним обходом сіл на початку 60-х років) /62, с.131, 133/.

Матеріали подвірного обходу охоче привернув на свій бік і краєзнавець П.Сірко /83, с.37; 84, с.237/. Тим не менше, далі він змінив думку на користь 18 тис. /85, с.103/. Так, П.Сірко, як і С.Білак /37, с.76-77; 39, с.193/ з І.Гранчаком /49, с.13/ легко прийняв за «чисту монету» версію угорської газети «Мир і воля» (березень 1944 р.), що її в якості аргументу притягнув вперше архівознавець В.Місєра у вступному слові до публікації документів і матеріалів про почування місцевої ладності восени 1939- протягом 1940 рр. /2, с.117/.

У довгому списку гіпотетичних припущень чисельності та мотивів масової нелегальної еміграції із Закарпаття у Радянський

Союз відособлено стоїть версія вченого Б.Співака. «На підставі аналізу різних джерел, в тому числі спогадів старих комуністів, - писалось йому в такий безособовий спосіб, - ми вважаємо, що всього з Закарпаття в СРСР за роки фашистської окупації емігрувало майже 10 тис.чол.» /88, с.315-316/. Показово, процитовану тичку зору Б.Співака ніхто не наважився підтримати, а сам він надалі ніде її не популяризував.

Інколи проблему абсолютизували до абсурду. Вона служила зручним і надійним трампліном міфотворчості, словесної еквилібристики у завязятих і самовідданих стінах зі своїми зарубіжними ідеологічними опонентами. Напрочуд успішно це продемонстрував історик-фольклорист В.Мельник. Він повернув мотиваційний блок феномену в бік українського буржуазного націоналізму, тоді модного і актуального вітряка для дон-кіотів марксистсько-ленінської історіографії. Ото і виявилось, як «трудячі Закарпаття, повністю переконавшись, що верховоди «Карпатської України» арядили народ, почали переходити на територію Радянського Союзу», як «восени 1939 р. і в наступному 1940 р. в Радянський Союз перейшли тисячі закарпатців, в першу чергу комуністи (!!! - Р.О.), а також демократична частина Карпатської Січі» /73, с.177,181-182/. По-перше, проголошена державність (Карпатська Україна) стала символічною та короткочасною завдяки угорським реваншистам. По-друге, початок масового переходу угорсько-радянського кордону припав на осінь 1939 р., коли Карпатська Україна перестала існувати півроку тому і зникла з політичної карти сусідня Польща. І натомість угорсько-польського встановився угорсько-радянський кордон. Од власних кількісних оцінок В.Мельник ухилився, задовільнившись переліком існуючих.

На американському континенті проблему активно популяризував політолог з Чикаго В.Маркус, політичний емігрант із Закарпаття другої хвилі (середина 40-х років). Зокрема, у кварталнику однієї з українських національно-визвольних спілок він заявив про злочини угорського окупаційного режиму в краї та масштаби масових утеч місцевого населення в СРСР. За його даними (документально не засвідчені) протягом лише 1940 р. угорсько-радянський кордон перетнуло біля 25-30 тис. «українських громадян, між ними найбільше молоді» /70, с.21/. Серед глибинних витоків явища В.Маркус назвав «советофілство» («міражна «українська радянська республіка» з її народними піснями в радіо, мовою, культурою впливала на бажання бути українцем й жити національно-культурним життям»), переслідування чужинцями, угорськими жандармами, національно-свідомої молоді та недавніх членів «Карпатської Січі» (загонів самооборони Карпатської України), карні табори праці та «небезпека завербування до війська і включення до мадяро-румунської війни, яка висіла тоді над Серединою Європою».

Невдовзі вчений зупинився на цифрі 20-25 тис. «молодих людей віком 20-35 років», причому з них 95% не сповідували комуністичної ідеології /105, с.25/. Розглядаючи механізм формування першої чехословацької бригади (Л.Свободи), В.Маркус чи не вперше звернув увагу західних істориків і політиків на те, що її основу склали закарпатські українці - учасники нелегальних еміграцій в СРСР (1939-1941 рр.), відпущені з виправно-трудова таборів Воркути і Печори. Однак, наголосив науковець, 60% засуджених (на 3-8 років посиленних робіт) померли у місцях ув'язнення. На наш погляд, висновки В.Маркуса виважають, органічно доповнюють категоричну односторонність його радянських колег, окрім суджень про кількість утікачів, тому й не випадково вони стали забутком солідних довідко-

вих видань української діаспори /69, с.591; 71, с.722; 106, с.891; 107, с.76/. Їх без якихось додаткових з'ясування і полемічних завязів П.Р.Магочі, теж американський фахівець, вмонтував у канву ґрунтовної монографії про національні колізії на Закарпатті у сторічному відтинку /104, с.249, 252/. Аналогічні думки викладені також і у підручниках, підготовлених провідними українознавцями А.Жуковським та О.Субтельним /57, с.126; 89, с.396/. В останньому випадку чомусь обмежено національну рамку структурного складу закарпатських біженців («близько 30 тис.українців»).

У серії популярних публіцистичних причинків до проблеми помітно виділяється книга Ю.Химинця, шефа зовнішньополітичної розвідки Карпатської України (голови Закордонної делегації). Вона витримала два видання. У першому автор, послуговуючись неопублікованим рукописом «Кривавим шляхом» Мстислава Скит-Закарпатського (чий оцей романтичний псевдонім не зазначено), ствердив, що до СРСР втекло 75 тис.українців, уроженців Закарпаття. А далі «думавчи, що вони попалися в руки українській владі, наші втікачі щиро признавались про свою участь в «Карпатській Січі», ОУН, партизанці й до інших національних організацій». З них, переконував Ю.Химинець, 54982 (80%) загинули в таборах, а решта вступили до чехословацького війська, де до кінця війни знайшли смерть іще 25 тис. /96, с.9, 148-150, 164/. При перевиданні ним була внесена суттєва коректива – достеменно уточнено цитату зі Скит-Закарпатського: «Від 17 вересня 1939 р. до 22 червня 1941 р. емігрувало до Галичини, тоді вже УРСР, понад 55000 українців. Причому це була молодь, 90% чоловіків і 10% жінок» /97, с.119/. Таким чином явище аналізувалось через призму демографічних особливостей у точному хронологічному вимірі.

Авторитет Ю.Химинця виявився непохитним і беззастережним для закарпатських громадських діячів В.Зілгалова /21, с.2/ та М.Ковача /24, с.2/. При нагоді В.Зілгалов визначив (правда, довільно і у співавторстві з Г.Божук) також число тих, що загинули під час подій 14-17 березня 1939 р. (від 3 до 5 тис.), і тих, кого розстріляли польські прикордонники на Торунському перевалі (близько 1 тис.) /40, с.288/. Принагідно зауважимо: подібні історіографічні факти служать наочним підтвердженням універсальної закономірності. Інколи вигідно гіперболізувати чи просто подавати правдиво певний епізод минулого для перемоги у політичних баталіях, для успішної ідеологічної обробки співвітчизників на користь якоїсь доктрини. Так починався крах тоталітарної системи та радянської імперії у 1988 р.

Своєрідним переломним моментом у джерелознавстві проблеми вважаємо діяльність у 1962-1964 рр. комісії Закарпатського обкому КПУ. Вона провела подвірний обхід сільських населених пунктів з метою встановити істину про число та імена тих, хто нелегально емігрував у СРСР в 1939-1941 рр. У підсумку список нараховував 3534 особи. Відомості про нього вперше ввів у науковий обіг О.Довганич /52, с.265/, а вслід за ним В.Ілько /62, с.131, 133/ та П.Сірко /83, с.37; 84, с.237/, у роботах розглянутих вище, а також етнодемографи В. і С.Копчаки /63, с.128, 161-162/. Матеріали подвірного обходу лягли і в основу відповідних ремінісценцій у капітальній (за творчим задумом) праці колективу закарпатських істориків про минуле міст і сіл Закарпатської області /58, с.52, 185, 194, 255, 261, 346 та ін.; 59, с.59, 167, 175, 256, 287 та ін./ . Але права на окрему увагу тут явище не заслужило, дані ж приводяться випадково у деяких розділах.

Останнім часом у відповідності до указу Президії Верховної

Ради СРСР „Про додаткові заходи по відновленню справедливості у відношенні жертв репресій, які мали місце в період 30-40-х і початку 50-х років” (16 січня 1989 р.) проводилась широкомасштабна реабілітація і порушників угорсько-радянського кордону 1939-1941 років, що поневірялись у ГУЛАГу. Отож, оперативно опрацювавши кілька десятків кримінальних справ НКВС, щойно розсекречених, О.Довганич передбачив імовірну цифру 5 тис. утікачів, вказавши при цьому їх маршрути до лінії кордону /53, с.87/. Крім того, він познайомив широку громадкість із матеріалами Військово-історичного архіву в Празі, де чехословацькі військові, відряджені урядом з збирати добровольців до Л.Свободи (в табори ГУЛАГу), описували морально-психологічний та фізичний стан новобранців /20, с.5/.

Поряд було би доцільно показати позицій офіційних представників владних структур, на котрих безпосередньо лягла відповідальність за реалізацію указу Президії Верховної Ради від 16 січня 1989 р. Тодішній заступник начальника управління КДБ УРСР по Закарпатській області полковник О.Корсун у липні 1989 р. мав під руками інформацію про долю 300 чол., документально підтверджену, і прогностичні чернетки на близько 5 тис. загалом /9, с.1, 4/. Старший помічник прокурора Закарпатської області по нагляду за слідством в органах держбезпеки старший радник юстиції Ю.Раточка у березні 1990 р. повідомив, що сталінські репресії 30-40 рр. зачепили близько 10 тис. вихідців із краю (6 тис. справ, в тому числі післявоєнні), а гортіївські – 93 тис. закарпатців /10, с.5/.

Невдовзі, у травні 1991 р. начальник УКДБ по Закарпатській області генерал-майор В.Тарновецький інформував про 3 тис. кримінальних справ НКВС СРСР на більш як 5,2 тис. громадян, які нелегально перетинали угорсько-радянський кордон у 1939-1941 рр.

/8, с.3, 13/. Через декілька місяців, наприкінці вересня 1991 р., прес-центр Закарпатської обласної Ради народних депутатів дав знати про близько 600 чол., котрі доти залишались живими із загальної кількості більше 20 тис. втікачів /11, с.1/. Очевидно, чиновники вирішили зупинитись на цій цифрі, виходячи з міркувань її надзвичайної популярності в історіографії питання.

Із зарубіжних істориків, поряд з американцями, проблему активно студіював чеський дослідник Й.Райнер. Він, вивчаючи процес формування однієї з чехословацьких військових частин на території Радянського Союзу (танкової бригади), пропагуючи усталену версію 50-х років (В.Ілько, В.Хайнас), зазначив 50 тис. закарпатців, які подолали угорсько-радянський кордон у Карпатах /109, с.24-26/. Проте вчений, мабуть, вперше серед істориків „країн соціалізму” правдиво показав їх трагічну долю: багато з них загинуло в трудових таборах од епідемії, різних хвороб. І, дуже примітно, Й.Райнер детально простежив еволюцію поглядів звільнених воєвати (до ГУЛАГу та після виходу на волю) – комуністи (зосталась мізерна частка); антирадянська тенденція, набута в таборах (решту, переважача більшість); українські націоналісти (значний відсоток, належали до запеклих антирадянців). Подібні думки висловив і М.Болдижар /41а, с.137-140/.

Словацький україніст І.Ванат – це найбільш плідний знавець питання, винесеного у заголовок нашої розвідки, піонер розробки багатьох її аспектів. Йому вдалося знайти у Празі (Архів міністерства закордонних справ, Державний урядовий архів, Військовий історичний архів) ряд цікавих матеріалів. Так, були оприлюднені відомості Чехословацької військової місії в Москві та Державної Ради ЧСР у Лондоні 1943 р. Вони засвідчили, що угорсько-радянський кордон перейшло імовірно від 15 до 20 тис. закарпатців, не-

давніх громадян ЧСР, а взагалі біля 30 тис. закарпатських українців (за походженням) воювали у закордонних військах антигітлерівської коаліції (під стягом ЧСР, СРСР, Канади, Великобританії). З усього числа закарпатських утікачів до Радянського Союзу (1939-1941 рр.) з виправно-трудогих таборів до Л.Свободи потрапило 2700 /45, с.185; 46, с.116-117, 160-161; III, с.353/. Пояснював феномен І.Ванат глибокими національними та соціальними почуттями учасників нелегальних переходів до СРСР, економічним занепадом краю та політичним екстремізмом угорської адміністрації. З цими ж фактами також познайомив читацький загал О.Лавер /25, с.11/, але без вказівок на джерело.

Закономірно, що дана проблема мала би викликати зацікавленість угорських наукових кіл. Але, як нам на сьогодні відомо, тільки Й.Ботлік і Д.Дупка, оповідаючи про факти і документи із життя закарпатських угорців, вважали за потрібне торкнутися проблеми. Вони подали вельми популярне число 20 тис. „співчуваючих лівим русинів (у цей етнонім у них не входять „українці“ - Р.О.), євреїв, угорців“. На думку дослідників, винуватцем масових втеч у СРСР була комуністична пропаганда, а ніскільки угорський окупаційний режим /100, с.47-51/. Його закарпатський варіант Й.Ботлік і Д.Дупка називають благом і оспівують так, як раніше партійні історики „світло зі Сходу“. Одним словом, у цих випадках художні засоби апологетики тотожні й такі ж барвисті. І, звичайно, в кращих традиціях урапатріотизму автори не забули згадати просторо про те, як „чехи гнобили мадярів“ у 1919-1939 рр. Забули тільки порівняти сутність і дієвість масариківської демократії стосовно національних меншин із політичними свободами і правами людини (неугорської ідентичності) на Закарпатті 1938-1944 рр. „За чехів“, принаймні тисячі закарпатців нелегально не проривались ні на схід, ані на захід.

Н.Коцмуер, історик із РН, вивчаючи міжнаціональні взаємини та державну національну політику на Закарпатті міжвоєнного періоду (під кутом зору німецької спільноти), зі свого боку також долучив варіант кількісних вимірів нелегальних переходів у СРСР (1939-1941 рр.). За його підрахунками, Карпатську Україну покинуло тоді 25-30 тис. громадян, причому лише 5% із них направились у Радянський Союз /102, с.75/. Загальне число осіб німецької національності у тому потоці вчений не повідомив. Очевидно, воно мало бути незначне, враховуючи жорстку позицію гітлерівської Німеччини у цьому відношенні. Місцеві німці могли розраховувати на гостинний прийом у „фатерлянді“, а угорські урядовці мусіли їх якнайпильніше остерігатись, щоб не провокувати.

Належить відзначити і наявність низки досліджень, без яких всебічне висвітлення феномену не уявляється можливим. Окремі аспекти політичної, економічної та соціальної напруги на закарпатському терені 1939-1941 рр., котрі у підсумку привели до появи ще однієї модифікації всесвітнього феномену нелегальних масових еміграцій, знайшли чільне відображення в публікаціях різного плану. В.Худанич наголошував на участі Комінтерну в цих процесах /98, с.61-62/, К.Лен - взагалі комуністів, на прикладі Великоберезнянщини /67, с.50-57/, а М.Макара - членів підпільної компартії Угорщини /68, с.66-71/. Г.Сіяртова простежила грабіжницьку фіскальну політику в краї угорських поневолювачів /86, с.113-122/. На шовіністичних хупелах режиму, конкретних акціях асиміляції (мадяризації) місцевого населення зробив акцент З.Пашкуй /77, с.98-104/, а В.Ганчин - на політичній дискримінації приєднаної території в цілому в рамках єдиної держави - Королівства Угорщини, правовій нерівноправності згідно з етнічними приналежностями /47, с.70-89/. Поряд зауважимо, що декілька праць (зокрема С.Вай-

ди /44/ і В.Кулки /103/) які би, судячи з назв, мали пролити доволі світла на проблему, поки нам виявились не доступними.

Пропонований джерелознавчий огляд та історіографічний аналіз охопив наукову продукцію більше півсотні авторів – українських, американських, словацьких, чеських, російських, угорських, німецьких. Проте не приходиться констатувати, що проблема розроблялась інтенсивно. Здебільше її торкались мимобіжно, але як ключового епізоду в конструванні картини 1938–1944 рр., яку переживало Закарпаття (угорська окупація). але дивно, що історіографи історії даних хронологічних і локальних меж Д.Данилюк /60, с.137–148; 51, с.79–84/, Ю.Сливка /87, с.332–339/ і С.Білак /36, с.128–136; 38, с.65–73/ не показали шляхи з'ясування питання радянськими істориками, аргументи з цього приводу «буржуазно-націоналістичних фальсифікацій». А обрали метод «у загальних рисах і здаля» давати анотації чи критику висунутих концепцій.

Стосовно нелегального переходу угорсько-радянського кордону в 1939–1941 рр. інтерпретаторські тенденції позійшлись у двох руслах. Їх ззовні легко розрізнити, передусім за емоційною забарвленістю. З одного ж боку прослалась магістраль, оздоблена представником офіційної історичної науки Ф.Шевченком. Дане явище розглядалось як форма антифашистського руху, як елемент стремління до вза'єднання з Українською РСР, яскравий прояв боротьби за утвердження комуністичної доктрини за Карпатами.

У шерензі епігонів оцих постулатів зустрінемо низку імен, які розвивали їх у стилі *belle lettre*, доволіно фокусуєчи або маніпулюєчи цифрами за принципом «чим більше, тим краще». Маємо на прикметі, насамперед, В.Ілька, В.Хайнаса, І.Короля (по 50 тис. утікачів), М.Климентюка і К.Кученка (30 тис.), В.Русина, М.Трояна і В.Масловського (20 тис.), І.Гранчака, С.Білака і П.Стірка (18 тис.), Б.Спі-

вака (10 тис.) тощо. Загалом у радянській історіографії кількісні судження коливались від пунктуальних 3534 до величких 50 тис. перебіжчиків у СРСР. Характерна деталь: публіцистика (в тому числі спогади старих комуністів) тут завжди випереджала вагоме і витримане слово фахівців. Вчені користувались переважно вже відшліфованими ідеологічними кліше.

З другого боку, у «вільному світі» привертала увагу міжнародної громадськості до нелюдських контурів закарпатського варіанту нелегальних еміграцій. У В.Маркуся (повторені П.Р.Магочі та О.Суботельним) і Ю.Химинця чітко розставлені рамки хронологічні, ідеологічні (95% утікачів – некомуністи), вікові (молодь), демографічних наслідків (60% загинуло у концтаборах ГУЛАГу). Сльди ідейно належить і чеський військовий історик Й.Райнер, що прискіпливо зупинився на трагічних сторінках закарпатської епопеї, а також німецький науковець Н.Коцауер.

Представники обох ліній (за винятком Й.Ботліка і Д.Дупки) сходяться на тому, що головним винуватцем явища була брутальна поведінка гортистів на Закарпатті, нездатність окупантів цивілізовано керуватись при вирішенні суспільних та економічних питань. На тоталітарний СРСР покладена відповідальність за антигуманізм, за жорстокі випробовування ГУЛАГом, які випали на долю закарпатських біженців.

В цілому проблема тривалий час нагадувала строкатий ланцюжок гіпотез, котрих неможливо інтерсуб'єктивно перевірити. Завдяки архівним знахідкам В.Місюри, І.Ваната, О.Довганича міфотворчість поволі почали переборювати. Вони, знахідки, відображають позицію відповідно угорських, чехословацьких, радянських владних структур щодо нелегального переходу із Закарпаття у СРСР (1939–1941 рр.). Образно висловлюєчись, у цьому трикутнику сторони рів-

нозначні.

а загалом ось уже понад півстоліття проблема нелегального переходу угорсько-радянського кордону в епіцентрі уваги урядовців різних державних утворень, істориків відмінних світоглядних орієнтацій. Її висвітлення пройшло чотири етапи: 40-50-ті рр. - постановка проблеми у ширших контекстах (В.Русин, В.Маркусь, В.Ілько та ін.); кінець 50-х-60-ті рр. - залучення архівів (В.Місра, Й.Райнер, І.Ванат), матеріалів подвійного обходу (О.Довганич); 70-80-ті рр. - популяризаторські стремління (С.Білак, П.Сірко, І.Гранчак, М.Троян і т.д.); 90-ті рр. - поява нового корпусу джерел кримінальних справ НКВС, пошук оптимальної методики їх обробки (О.Довганич, Р.Офіциньський /26, с.12; 27, с.5; 76, с.276-278/).

Власне, нелегальний перехід, як наукова проблема, на наш погляд, складається з ряду субпроблем. За ключовими термінами розпадається умовно на три блоки - мотиваційний (причини, приводи) і антропологічного виміру (менталітет певних груп утікачів, технічні деталі переходів), подальшої долі (ГУЛАГ, корпус Л.Свободи і т.п.). Вивчатись вона повинна у контексті аналогічних явищ, якими щедро наділила нас історія, принаймні, друга світова війна.

Д Ж Е Р Е Л А

Опубліковані документи.

1. Венгрия и вторая мировая война (Секретные дипломатические документы из истории кануна и периода войны) /Сост. Л.Жигмонт; перевод с венгерского. - Москва: Изд-во иностр. л-ры, 1962. - 367 с.

2. Відгуки на Закарпатті на возз'єднання Західної України з Радянською Україною: Документи та матеріали /Підгот. В.Місра. - Український історичний журнал, Київ. - 1959. - № 5. - С.117-126.

3. Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений: В 5- т. - Т.4. - Кн.1. - Москва: Наука, 1981. - 564 с.

4. Пограничные войска СССР (1939 - июнь 1941): Сборник документов и материалов. - Москва: Наука, 1970. - 813 с.

5. Таємне стає явним (Документи про антинародну діяльність церковників на Закарпатті в період окупації) /Передм. В.Місри; упоряд. А.Гайдош, В.Місра. - Ужгород: Кн.-журн.вид-во, 1961. - 164 с.

6. шлях до волі (Збірник спогадів і документів про національно-визвольну боротьбу українського населення Чехословаччини проти фашизму в 1939-1945 рр.) /Ред. І.Ванат //Науковий збірник Музею української культури у Свиднику, Пряшів. - 1966. - Т.2. - 474 с.

7. Шляхом довгтя (Боротьба трудящих Закарпаття на соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною): Збірник документів. - Т.5 (1938-1944 рр.) /Упоряд. Г.Сіярова. - Ужгород: Карпати, 1967. - 518 с.

офіційні інформативні матеріали.

8. Двадцять запитань Володимиру Тарновецькому, генерал-майорові, начальнику УКДБ по Закарпатській обл. (Інтерв'ю І.Ільницького та В.Нитки //Новини Закарпаття. - Ужгород, 1991. - 18 травня. - С.3, 13.

9. Повернути добре ім'я (Розмова В.Дрогальчука із заст.нач. УКДБ по Закарпатській обл. полковником О.Корсуном) //Закарпатська правда. - Ужгород, 1989. - 30 липня. - С.1,4.

10. Реабілітація триває (Інтерв'ю Г.Унгуряна зі ст.пом.прокурора Закарпатської обл. по нагляду за слідством в органах держбезпеки ст.радян.юст. Ю.Раточкою //Молодь Закарпаття. - Ужгород, 1990. - 10 березня. - С.5.

II. Справедливість повинна восторжествувати: Прес-центр обласної Ради //Закарпатська правда. - 1991. - 28 вересня. - С.1.

Мемуари, публіцистика.

12. Алексеєнко Г., Бабидорич М. Вогні у міжгір'ях. - Ужгород: Карпати, 1981. - 256 с.
13. Белоусов В. Вднання. - Ужгород: Карпати, 1966. - 217 с.
14. Борці-антифашисти /Упоряд. О.Довганич. - Ужгород: Карпати, 1988. - 430 с.
15. Борці партії. - Ужгород: Карпати, 1984. - 384 с.
16. Біглян М. Знаймо патріотів //Закарпатська правда. - 1989. - 8 вересня. - С.4.
17. Волошук І. Закарпатські українці у чехословацькому війську в СРСР. (Спогад прямого учасника) //Дукля, Пряшів. - 1975. - № 3. - С.64-67.
18. Демчик І. Хто зміряє нашу долю? //Закарпатська правда. - 1990. - 31 січня. - С.4.
19. Добровольці (Спогади про боротьбу трудящих Закарпаття проти фашизму в роки Великої Вітчизняної війни) /Упоряд. В.Дружинін. - Ужгород: Карпати, 1971. - 144 с.
20. Довганич О. Вони просто отупіли //Новини Закарпаття. - 1991. - 4 грудня. - С.5.
21. Зігалов В. Розповісти правду людям //За вільну Україну.- Львів, - 1991. - 25 липня. - С.2.
22. Климпотяк М. У боротьбі за світлу майбутність. (З минулого комсомольської організації Закарпаття) //В сім'ї єдиній: Збірник художніх творів та публіцистично-критичних статей. - Ужгород: Кн.-журн. вид-во, 1954. - С.139-149.
23. Климпотяк М. Роки боротьби за воз'єднання //Карпати: Лі-

тературно-художній альманах. - Ужгород, 1958. - № 1. - С.95-102.

24. Ковач М. Кривава правда Закарпаття. (Антинародна гортіівсько-сталінська репресивна "машина" на Закарпатті після падіння Карпатської України) //Карпатська Україна.-Ужгород, 1992. - 7 травня. - С.2.

25. Лавер О. Набирали рекрутиків... (Друга світова війна на Закарпатті та за його межами) //Карпатський край. - Ужгород, 1992. - № 19-20 (12 травня). - С.11.

26. Офіцинський Р. Криваві перевали (Розсекречені архіви НКВС) //Карпатський край. - 1992. - № 36 (жовтень). - С.12.

27. Офіцинський Р. Нічними темними стежками (Доля закарпатських жінок, що нелегально перейшли в СРСР у 1939-1941 рр.) //Новини Закарпаття. - 1992. - 5 грудня. - С.5.

28. Русин В. В боротьбі за воз'єднання //Закарпатська правда. - 1948. - 29 червня. - С.3.

29. Русин В. Партизанское движение на Закарпатье в период второй мировой войны //В сім'ї єдиній. - С.150-164.

30. Русин В. На крутих перевалах. Долі назустріч: Художньо-документальна діалогія /Передм. А.Пушкаша. - Ужгород: Карпати, 1987. - 337 с.

31. Русин В. Терни долі: До 50-річчя масової еміграції закарпатців у СРСР //Закарпатська правда. - 1989. - 10 серпня. - С.2-3.

32. Свобода Л. Від Бузулука до Праги. - Київ: Політвидав, 1968. - 412 с.

33. Светлой дорогой Октября //Советское Закарпатье. - Ужгород, 1967. - 18 апреля. - С.2-3.

34. Справі революції відданий /Упоряд. і літ.запис І.Стецюри. - Ужгород: Карпати, 1987. - 198 с.

35. Тиссянський Н. Они боролись за свободу Закарпаття //Совет-

ское Закарпатье. - 1955. - 28 июня. - С.2.

Науково-популярні та спеціальні праці.

36. Білак С., Співак Б. Критика сучасних буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною //Соціалістичні перетворення на Закарпатті за 25 років Радянської влади: Матеріали республіканської наукової конференції, - Ужгород, 1970. - С.128-136.

37. Білак С. Слуга кількох господарів. - Ужгород: Карпати, 1972. - 90 с.

38. Білак С. Деякі питання критики буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії Закарпаття (1919-1944) //Культура і побут населення Українських Карпат: Матеріали республіканської наукової конференції. - Ужгород, 1973. - С.65-73.

39. Білак С. Народ за ними не пішов. - Ужгород: Карпати, 1981. - 216 с.

40. Божук Г., Зілгалов В. Репресивні акції проти населення Карпатської України в 30-50-х роках //У Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей і повідомлень. - Кам'янець-Подільський, 1991. - С.287-289.

41. Болдижар М. Безслав'я. - Ужгород: Карпати, 1981. - 120 с.

41а. Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. - Ужгород, 1993. - 159 с.

42. Букович Д., Гайдош А. Діяльність уніатської церкви на Закарпатті //Документи розповідають /Передм. Ю.Сливки; упоряд. А.Гайдош і Л.Кирилук. - Ужгород: Карпати, 1971, - С.32-76.

43. Букович Д. Павутиння омани. - Ужгород: Карпати, 1974. - 128 с.

44. Вайда М. Трагедія закарпатської еміграції від березня 1939 //Америка.-Філадельфія, 1951. - № 55-61.

45. Ванат І. Закарпатські українці в чехословацькому війську в СРСР //НЗ МУК. - 1966. - Т.2. - С.183-201.

46. Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. - Ки.друга (вересень 1938р. - лютий 1948 р.). - Братіслава-Пряшів: Слов.педагог.вид-во, 1985. - 355 с.

47. Ганчин В. Боротьба трудящих Закарпаття проти угорсько-фашистського режиму в роки другої світової війни //Возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною (Соціально-політичні і правові основи) /Відп.ред. В.Кульчицький. - Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1985. - С.70-89.

48. Гранчак І., Троян М. Боротьба трудящих Закарпаття за визволення та возз'єднання з Радянською Україною //Розквіт Закарпаття в братній сім'ї народів СРСР /Відп.ред. І.Гранчак. - Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1985. - С.7-28.

49. Гранчак І. Закарпаття в сім'ї народів СРСР: До 40-річчя возз'єднання Закарпаття з УРСР. - Київ: Знання, 1985. - 48 с.

50. Данилюк Д. Закарпаття 1939-1945 років у радянській історіографії //Соціалістичні перетворення на Закарпатті. - С.137-148.

51. Данилюк Д. Історіографія Закарпаття в новітній час (1917-1985). - Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1987. - 130 с.

52. Довганич О. Комуністи Закарпаття на чолі боротьби трудящих проти фашистських окупантів (1939-1944 роки) //Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. - Том перший (1918-1945 рр.) - Ужгород: Карпати, 1968. - С.256-290.

53. Довганич О., Пашкуй З., Троян М. Закарпаття в роки війни. - Ужгород: Карпати, 1990. - 173 с.

54. Довганич О. Репресії проти закарпатців за нелегальний пе-

рехід в СРСР //У Всеукраїнська наукова конференція... - С.289-291.

55. Едність збережена і примножена /Кер.автор.кол. Ю.Сливка. - Ужгород: Карпати, 1982. - 197 с.

56. Евсеев И. Народные Комитеты Закарпатской Украины - органы государственной власти (1944-1945). - Москва: Госиздат.юрид.л-ры, 1954. - 148 с.

57. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. - Львів: НТШ, 1991. - 230 с.

58. Закарпатська область /Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. - Київ: Пол.ред. УРЕ, 1969. - 662 с.

59. Закарпатская область /История городов и сел Украинской ССР: В 26 т. - Киев: 1л.ред.УСЗ, 1982. - 611 с.

60. Ігнат А. Участь прогресивних учителів і учнів Закарпатської України в боротьбі трудящих проти фашистських загарбників (1939-1944 рр.) //Соціалістичні перетворення на Закарпатті... - С.148-156.

61. Ілько В. Боротьба трудящих Закарпаття за возз'єднання з Радянською Україною (1939-1944). - Ужгород: Кн.-журн.вид-во, 1954. - 41 с.

62. Ілько В. Роки фашистського поневолення (1939-1944). //Шляхом до щастя (Нариси історії Закарпаття). - Ужгород: Карпати, 1973. - С.124-145.

63. Копчак В., Копчак С. Население Закарпаття за 100 лет: Статистико-демографическое исследование. - Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1977. - 199 с.

64. Король І. Переможна сила братерства (Солідарність народів Країни Рад з революційною боротьбою трудящих Закарпаття, 1917-1945). - Львів: Вид-во Львів: ун-ту, 1979. - 128 с.

65. Куценко К. Закарпаття в роки фашистської окупації та визволення його Радянською Армією //НЗ УЖДУ. - 1957. - Т.30. - С.123-139.

66. Куценко К. Коммунисты Закарпаття - организаторы борьбы трудящихся против фашистских захватчиков (1939-1944) //Вопросы истории КПСС периода Великой Отечественной войны. - Киев, 1961. - С.270-277.

67. Лен К. З історії боротьби трудящих Великоберезнянщини проти окупаційного режиму (1932-1944) //Тези доповідей і повідомлення до наукової конференції, присвяченої 20-річчю визволення Закарпаття Радянською Армією. - Ужгород, 1964. - С.50-57.

68. Макара М. Про деякі питання національної політики Комуністичної партії Угорщини в перші роки окупації Закарпаття фашистськими військами (1939-1940 рр.) //Там само. - С.66-71.

69. Маркус В. Закарпаття /Енциклопедія українознавства: У 2 т. /Під ред. В.Кубійовича і З.Кузелі. - Т.1. - Ч.2. - Мюнхен-Нью-Йорк, 1949. - С.591.

70. Маркус В. Мадярска окупація Карпатської України //Вісник. - Нью-Йорк, 1952. - № 2. - С.15-22.

71. Маркус В. Закарпаття //Енциклопедія українознавства. Словникова частина 2. - Париж-Нью-Йорк: Молоде життя, 1957. - С.722.

72. Масловский В. Воссоединение западных украинских земель с Советской Украиной //Украинские Карпаты. История /Отв.ред. Ю.Сливка. - Киев: Наук.думка, 1989. - С.137-142.

73. Мельник В. Історія Закарпаття в усних народних переказах та історичних піснях. - Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1970. - 227 с.

74. Мельникова И. Народно-освободительная борьба в Закарпат-

ской Украине //История Чехословакии: в 3 т. - Т.3. - Москва: АН СССР, 1960. - С.376-388.

75. Урос І. Матеріали про долі репресованих закарпатців //Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті І.Панькевича. - Ужгород, 1992. - С.278-281.

76. Офіцинський Р. Марамороські євреї в тюрмах СРСР (1939-1942 рр.) //Там само. - С.276-278.

77. Пашкуй В. Політика мадяризації українського населення на Закарпатті в 1939-1944 рр. //УГЖ. - 1972. - № 4. - С.98-104.

78. Поп И. Чехословакия - Советский Союз: 1941-1947 рр. - Москва: Наука, 1990. - 284 с.

79. Пушкаш А. Венгрия в годы второй мировой войны. - Москва: Наука, 1966. - 527 с.

80. Роспопа І. Боротьба партизан Закарпаття проти німецько-мадярської окупації (1939-1944 рр.) //НЗ УжДУ. - 1952. - Т.5. - С.55-70.

81. Ротман М. З історії комуністичного підпілля на Закарпатті в 1937-1940 рр. //НЗ УжДУ. - 1963. - Т.50. - С.61-67.

82. Сегеда Т. Участь молоді Закарпатської України в боротьбі проти фашистських загартників у роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.) //Возз'єднання українських земель в єдиній Українській радянській державі - торжество ленінської національної політики КПРС: Матеріали науково-теоретичної конференції. - Ужгород, 1976. - С.96-99.

83. Сірко П. Боротьба комуністів Закарпаття проти підступів буржуазних партій в 1938-1940 роках //Тези доповідей та повідомлення... - С.30-38.

84. Сірко П. Закарпатці в чехословацькій військовій частині в СРСР в період Великої Вітчизняної війни //Великий Жовтень і

розквіт возз'єданого Закарпаття: Матеріали наукової сесії (29 червня - 2 липня 1967 р.) - Ужгород, 1970. - С.236-244.

85. Сірко П. Добровольці //Добровольці... - С.66-143.

86. Сіяртова Г. Пограбування трудящих Закарпаття фашистськими поневолювачами в 1939-1944 рр. //НЗ УжДУ. - 1958. - Т.36. - С.113-122.

87. Сливка Ю. Историография борьбы трудящихся за воссоединение западноукраинских земель с Советской Украиной //Историография истории Украинской ССР /Отв.ред. И.Хмель. - Киев: Наук.думка, 1987. - С.332-339.

88. Слівак Б. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930-1945 роках. - Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1963. - 381 с.

89. Субтельний О. Україна. Історія. - Київ: Либідь, 1991. - 512 с.

90. Троян М. Того дня зійшло сонце возз'єднання: Перший з'їзд Народних комітетів Закарпатської України. - Ужгород: Карпати, 1979. - 136 с.

91. Троян М., Хайнас В. Двадцятиріччя визволення Закарпаття Радянською Армією //Тези доповідей та повідомлення... - С.3-29.

92. Хайнас В. Здійснення мрії. (З історії Закарпатської комуністичної організації 1938-1945 років). - Ужгород: Кн.-газет. вид-во, 1963. - 99 с.

93. Хайнас В. Комуністична партія Угорщини і розгортання революційно-визвольного руху на Закарпатті (1939-1944 рр.) //Тези доповідей та повідомлення... - С.39-49.

94. Хайнас В. Боротьба трудящих Закарпатської України проти угорських і німецьких фашистів, за возз'єднання з Радянською Україною //Торжество історичної справедливості. (Закономірність

возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній українській радянській державі). - Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1968. - С.647-652.

95. Халус П. В боях за волю. (Боротьба трудящих Закарпаття проти іноземних поневолювачів за возз'єднання з Радянською Україною (1939-1944 рр.). - Ужгород: Кн-журн.вид-во, 1959. - 72 с.

96. Химинець Ю. Мої спостереження із Закарпаття. - Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1984. - 189 с.

97. Химинець Ю. Закарпаття - земля української держави. (Нотатки з історії Закарпаття). - Ужгород: Карпати, 1991. - 144 с.

98. Худанич В. До питання про ідейне керівництво Комінтерном революційно-визвольною боротьбою на Закарпатті на першому етапі другої світової війни //Тези доповідей та повідомлення... - С.61-65.

99. Шевченко Ф. Боротьба за Радянську владу на Закарпатській Україні. - Київ: Держполітвидав, 1950. - 93 с.

100. Botlik J., Dupka G. Ez hát a hon... /Tények, adatok, dokumentok é kárpátaljai magyarság életéből. 1918-1991/. Budapest: Mandatum Kiado - Szeged: Universum Kiado, 1991. - 300 old.

102. Jevsejev I. Z dějin Zakarpatské Ukrajiny.- Praga: SNPL, 1956.- 150 s.

102. Kozauer N. Die Karpaten-Ukraine zwischen dem beiden Weltkriegen unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Bevölkerung.- Esslingen am Neckar: Bruno Lander Verlag, 1979.- 240 s.

103. Kulka E. Žide ve Svobodově armadě.- Praga, 1992.

104. Magocsi P. R. The Shaping of a National Identity: Subcarpathian Rus', 1848-1948.- Cambridge /USA/ - London /England/, 1979.- 540 p.

105. Marcus V. L'incorporation de l'Ukraine subcarpatique à l'Ukraine soviétique. 1944-1945.- Louvain, 1955.- 144 p.

106. Marcus V. Transcarpathia.// Ukraine: A Concise Encyclopedia.- Volume I.- Toronto, 1963.- P. 891-892.

107. Markis V. Transcarpathia /Carpatho-Ukraine./ // Ukraine: A Concise Encyclopedia.- Toronto, 1971.- P. 76-77.

108. Odboj a revoluce. 1938-1945.- Praga: Naše vojsko, 1965.-440 s.

109. Reiner J. V tankové brigádě. /Politická práce v naší tankové jednotce v SSSR.- Praga: Naše vojsko, 1964.- 166 s.

110. Fic V., Harna J. Boj československého lidu proti fašismu. Boj evropských národů proti fašismu v letech 1933-1945.- Praga: Academia, 1988.- S. 163-203.

111. Vanat I. K niektorým otázkam zahraničného odboja zakarpatských Ukrajincov počas druhej svetovej vojny. //Листень і українська культура: Збірник матеріалів міжнародного симпозиуму. - Пряшів: Дуклянська книгарня, 1968. - С.351-369.

Розділ 2

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ВИМІР УЧАСНИКІВ МАСОВИХ ВТЕЧ
ІЗ ЗАКАРПАТТЯ В СРСР (1939-1941 рр.)

Незаконний перехід угорсько-радянського кордону в 1939-1941 роках - знаменна сторінка закарпатської минушини. Для фахівця, що взявся студіювати проблему, серед писемних джерел найчільніше місце повинні зайняти слідчі (кримінальні) справи НКВС СРСР. Сьогодні з них, заведених на порушників тодішнього державного кордону між Угорщиною та СРСР (сучасна межа Закарпатської, Львівської та Івано-Франківської областей), знято гриф „цілком таємно". Вони стали доступними для дослідників і зберігаються у фондах Державного архіву Закарпатської області (ДАЗО), куди продовжують іще передаватися з попереднього сховища - архіву управління Служби безпеки України по Закарпатській області (АУ СБУ ЗО). Не припинився також процес надходження цих справ з інших міст України, де в тюрмах втікачам із Закарпаття оголошували вирок Особливої наради НКВС.

Нині мова йде про більш як 3 тис. кримінальних справ на понад 5,5 тис. осіб. Нами опрацьовано 1800 справ на 3200 громадян, яких реабілітовано Закарпатським облсудом протягом 1989-1992 рр. На основі зазначеної кількості й проводились підрахунки. Нами виявлено 1380 справ, заведених на одного звинуваченого, 250 - на двох (з них у 2-х йдеться про 9 дітей, переданих у дитячий будинок розподільник), 85 - на трьох (у 2-х справах - 6 дітей), 25 - на чотирьох, 27 - на п'ятьох, 11 - шістьох, 7 - сімох, 4 - вісьмох (в одній справі - 8 дітей), 1 - дев'ятьох, 4 - десятьох (в одній - 3 дітей), 2 - одинадцятьох, 1 - на 13-х осіб, 1 - на 15-х, 1 - на

24-х, 1 - на 54-х. Останні три справи підшиті відповідно у 3-х на 10-ти томах. Решту справ - одностомові, приблизно до 30 сторінок документів на звинуваченого в злочині за статтю 80 Кримінального кодексу СРСР (незаконний перехід кордону).

Справи продукувались у тюрмах Стрия - 680, Станіслава (нині Івано-Франківська) - 695, Іванова (Росія) - 188, Полтави - 92, Миколаєва - 83, Житомира - 36, Дніпропетровська - 26. Мова документів - виключно російська, подеколи помережана російсько-українським суржиком. Записи, в основному, - неакуратні, зроблені малограмотними людьми (слідчими чи їх секретарями). Для тих, хто не володів російською мовою (євреї, угорці) використовувався перекладач. Інколи з числа самих утікачів. Так, у Стрийській в'язниці з угорської перекладав П. Лізанець, а слідчий в Іваново спілкувався з євреями посередництвом А. Цімміхмана.

Документи у справах заповнені чорнилом синіх, чорних і, навіть, зелених кольорів. Зрідка хімічним олівцем. Окремі протоколи допитів продубльовані машинописно (у Дніпропетровську та Полтаві). Папір використовувався випадковий, різної якості та відтінків (до коричневих). Зокрема, у Стрию та Станіславі підшивались бланки, заповнені слідчими НКВС на чистому зворотньому боці. Вони, бланки, дістались їм у спадок од польської лєнінціарної системи.

Типова справа - розміром 31x21 см. У ній у строгій послідовності підшито: а) опис документів справи і список звинувачених; б) матеріали оформлення арешту і обшуку - постанова на вибір заходу перестороги, ордер на арешт, анкета арештованого, пакет з дактилокартками (відбитки пальців, запис про колір волосся та очей, фізичні вади) і фотографіями (3x4 см), протокол

обшуку з описом майна, квитанція про здачу на збереження відібраного при арешті; в) матеріали слідства – протоколи допиту затриманого і свідків, протоколи очних ставок (дуже рідкісні), постанови про висунення звинувачення; г) матеріали оформлення слідства – протокол пред'явлення слідчих матеріалів для ознайомлення арештованому, акт медичного огляду звинуваченого та обвинувальне закінчення; д) речові докази (додаються в окремих паперових пакетах до приблизно половини справ) – особисті документи, приватні листи та світлини, блокноти, уривки з газет, всілякі квитанції, гроші тощо; е) донесення внутрішньої агентурної сітки (спостереження за поведінкою та політичними симпатіями в'язня); є) копія посвідчення про звільнення чи акт про смерть у місцях позбавлення волі; ж) матеріали реабілітації (50-90-ті роки).

Отже, типова справа – це 15 документів різної юридичної сили, завірені посадовими особами правоохоронних органів Радянського Союзу. Для історика, прибічника антропологічного напрямку, найважливішими є протоколи допитів (на прикордонній заставі, у темниці), котрі звичайно від 3-х до 5-ти, пакети з тюремними фотокартками і речовими доказами.

Серед тих, кому довелось у 1939-1941 рр. нелегально перейти в СРСР, є уроженці всіх етнографічних і адміністративних районів сучасного Закарпаття. Домінують жителі прикордонних місцевостей. На округ Волове (тепер Міжгірський район) припало 13% усіх утікачів, Сваляву (Свалявський та Воловецький райони) – 12%, Великий Березний – 9,5%, Рахів – 9%, Тячів – 8%, Хуст – 6%, Перечин – 4,5%, Іршава – 3,5%, Берегсас (Берегівський район) і Севлюш (Виноградівський район) – по 3%, Ужгород і Мукачів – по 2%. Окрім того, в внутрішньої Угорщини (у т.ч. з окупованих румунських територій)

нараховується 24,5% (включаючи 3,5% з околиць Мараморощ-Сігету).

Якщо простежити розподіл учасників нелегальної еміграції за географічною фізичною картою, то виявиться, що 70% з них – жителі гірської прикордонної смуги. Їм, горнякам, були добре відомі маршрути, зручні для втечі. Деякі закарпатські біженці мали, навіть, певний досвід контрабандних мандрівок з краєм (по демпінгових цінах) через чехословацько-польський кордон у середині 30-х років (справа 2508.- Аркуш II).

За попередніми даними, як уже зазначалось, число втікачів в СРСР сягнуло 5,5 тис. Це приблизно 0,9% від населення краю на середину 1939 р., 670 тис. /2, с.2; 3, с.216/. 3200 громадян, справи котрих нами опрацьовані, за національною приналежністю розподіляються так: русинів (українців) – 79,1% (переважають представники бойківського субетносу), євреїв – 12,6% (в основному трансільванських), угорців – 5%, німців і словаків – по 1%, чехів і росіян – по 0,5%, румунів – 0,3%. Як видно, втікали в СРСР люди національностей (українці, євреї), позбавлених власної державності. Цим, очевидно, пояснюється надзвичайно низький відсоток румунів, угорців, словаків, німців, які, закономірно, орієнтувались у скрутних випадках на національні держави.

Кілька десятків німців, затриманих радянськими прикордонниками, походили зі с.Німецька Мокра (округ Тячів) та німецьких „островків” Мукачівщини. Вони небезпідставно шукали коротшим шляхом, через Східну Галичину, окуповану СРСР, потрапити в Німеччину. І згідно з існуючим союзницьким зобов'язанням (пакт Ріббентропа-Молотова) закарпатські німці без серйозних перешкод діставалися батьківщини через репатріаційний пункт у Пшемислі (Перемислі). Росіяни і чехи – загалом явище випадкове на закарпатських теренах того часу. Майже всіх росіян, колиш-

ніх австро-угорських полонених та емігрантів з ленінської Росії 1917-1920 рр., спровадила на „родину“ угорська жандармерія (через Ужоцький перевал). Чехи проходять отут транзитно з німецького протекторату Моравія (Спр.2575.- арк. 17; див. також - 7, с.12).

Вікові рамки порушників кордону виглядають унікально. Наймолодшому виповнилось кілька місяців, найстаршому - 60 років. Жінок дуже мало (8% від загалу, 3200 біженців). Переважала молодь. 17-25-річні становили 86%. Найбільш повно вікові та статеві особливості ментальності проявляються в українців та євреїв, отих двох могутніх етнічних потоків нелегальної еміграції в СРСР із Закарпаття. Сукупно їх частка вираховується 91,7%. Фактично це була українсько-єврейська масова втеча через угорсько-радянський кордон 1939-1941 рр.

З а к а р п а т с ь к і у к р а ї н ц і

Опрацьовані справи дають красномовні підстави для творення певної моделі умонастроїв закарпатських українців, чоловіків і жінок різного віку і територіальної приналежності, на зламі 30-40-х років ХХ ст.

Підрахунки показують, що у радянське Прикарпаття перейшло всього 288 осіб жіночої статі або 9% обстеженої кількості. Серед них 209 українок (73%), 58 єврейок (20%), решту (угорок, німкень, росіянок, чешок, гречанка) - 21 (7%) /9, с.5/. Звідки взялась на Закарпатті гречанка? Анна Павлович, неписьменна селянка із с.Ростока Волового округу, назвала так себе у березні 1940 р. І слідчому Полтавської тюрми НКВС залишилось тільки акуратно записати зізнання у графу "національність", хоча розумілось віросповідання, тобто належність до греко-католицької конфесії (Спр. 2433. - арк. 8/.

Доречно поряд наголосити, що саме тоді, у 30-40-х роках, на Закарпатті проходив процес національної ідентифікації корінного населення (зміна етноніму Підкарпатська Русь, русин, русинка на Карпатська Україна, українець, українка). Він проходив нерівно: швидше торкнувся представників гуцульського, бойківського субетносів і повільніше лемківського (підтип - закарпатські долиняни). Практично всі українські селяни голосились русинами, не представляючи, а вказуючи на спорідненість з одноплемінниками Станіславської та Дрогобицької областей УРСР, куди переходили. Проте цілком закономірно називали ці землі за державною ознакою російськими („прийшли у Росію“, а не у СРСР, чи на Україну).

У Радянський Союз утікала переважно закарпатоукраїнська молодь. Малолітніх (до 17 років) налічується 8,6%, 17-21-річних - 50%, 22-28-річних - 21,7%, 29-40-річних - 13%, 41-60-річних - 6,7%. Покидали рідний край, твердили вони, перед загрозов війни, голоду і злиднів.

В історіографії досить поширене переконання про те, що даний феномен - один із наслідків прорадянської агітації та пропаганди підпільних філій КПЧ і передач московського радіо. Однак справи засвідчують: свідомих комуністів (наявні партійні квитки) серед українців - 5%, українок - три особи та одна соціал-демократка.

Аполітичність місцевого жіноцтва співмірна часові. Але вони всі без винятку кадали нарівні з чоловіками зачерпнути примарних соціалістичних благ. Тих, про котрих так щедро писала комуністична преса чехословацької доби. І восени 1939 р. почався масовий психоз, який погнав на схід тисячі.

Аналіз освітніх рівнів між українцями показав, що загальний чоловічий відсоток письменних 88% (серед комуністів - 39%), а жіночий - 64%. Таких невисоких показників у осіб інших національно-

стей не зустрічасмо. Далі, початкову освіту мали 30% (чоловіків і жінок), гімназiальну (як правило, не закінчену) – 23,5%, відсутні точні відомості у 29,5%.

Серед українців добре прослідковується бажання знайти кращу долю в СРСР – пристойну роботу, а при нагоді отримати хорошу освіту, оволодіти цікавою професією. „Хочу вчитися на льотчицю”, – одна із заповітних мрій закарпатських дівчат (Спр.4048. – Арк. II/).

Основу „закарпатоукраїнського потоку” емігрантів склали селяни (36%), зрідка міщани. Переважають малоземельні (1–2 сотки) та безземельні. Представників інтелігенції (вчителі, секретарі-діловоди, медичний персонал) зовсім небагато – 2,2%, а кваліфікованих робітників – 4,5%.

Як засвідчують тюремні фотокартки (профіль-анфас) закарпатські селяни переходили у традиційній одежі (вишиваних сорочках, у черес^ха). Улюблена зачіска пересічного жіноцтва – волосся, заплетене в одну тугу косу, з проділом посередині голови.

Серед переліків вилучених речей під час обшуків бачимо лише у двох жінок Біблії, у шістьох чоловіків кишенькові молитвенники. Проте це не значить, що втікали у СРСР, країну тотального атеїзму, тільки невіруючі, а якраз, мабуть, навпаки. Біблія, релігійна література належала до числа домашніх скарбів, яких у непевну дорогу брати не ризикували.

А в цілому конфесійна приналежність тотожна регіональній специфіці Закарпаття. Переважають (91%) вірники греко-католицької церкви. Православні, як правило, уроженці Хустщини. Однак слідчих мало цікавили релігійні почування затриманих, про що переконливо говорить відсутність відповідної графі в анкетах ~~арештованих~~ арештованих і протоколах допитів.

Було б не виправдано випустити з поля зору і таку неординарну закономірність, як формування і маршрути груп нелегальних емігрантів. Розгляд цих нюансів дозволить заглибитись у вир морально-психологічного підґрунтя втеч, характерних рис міжособистих звичаєвих відносин.

Із протоколів допитів затриманих на прикордонних заставах видно, що разом із своїми законними чоловіками перейшли кордон 34,5% жінок-українок, буквально навздоганяли їх – 3,7%, втекли заодно і від своїх невірних чи жорстоких чоловіків – 3,3%. Зауважимо: з усіх осіб чоловічої статі 2,3% голосились сімейними. Вони ризиковано залишили вдома жінок з дітьми „на волю Богу”.

Трапляються поодинокі випадки, коли дівчата переходять у СРСР зі своїми нареченими або вагітними, щоби уникнути сільської неслави, як покритки. Декілька парубків на допитах щиросердечно зізнались, що на угорсько-радянський кордон їх привело небажання одружуватись із своїми вагітними подругами (звичайно, з незаможних родин).

Дійсним є і той факт, що найбільше дівчат і жінок української національності потрапили у Радянський Союз у супроводі родичів, знайомих, односельців. Але 8% відправились у далеку путь самостійно (жительки прикордонної смуги). „Ясної мети собі не уявляла, для чого іду в СРСР. – Характерна для цього контексту жіноча логіка. – Мені чоловік сказав, що ходімо зі мною, я і пішла” /Спр. 5493. – Арк.7/. А чоловіки у такий спосіб здебільша уникали мобілізації або покарання за дезертирство з армії.

Дещо з надмірним публіцистичним пафосом, але у принципі чітко подібне підмітила студентка Карлового університету в Празі Марта Дубай, коли говорила про пересічну закарпатоукраїнку як таку, що „ніколи нічого не просить і не хоче для себе, а для своїх

милих - для батьків, для чоловіка, а головним чином для дітей" /4, с.76/. 50, зрештою, головним вихователем жінки у сім'ї чи школі був тоді чоловік.

Не заглиблюючись у нюанси, підкреслимо, що патріархальна картина міжособистих і внутрісімейних відносин на Закарпатті 30-40 рр. у документах справ прослідковується дуже виразно. Навіть у такому епізоді: „Придане мені дали 2 морги землі, по закону (звичайному - Р.О.) повинні були дати корову, овець, але у батька їх не було, то й мені не дали" /Спр.3850. - арк.14/. Звідси випливав висновок, логічний для часу, - у Радянському Союзі на щедрих заробітках становище можна докорінно поправити.

Надто показовими є спалахи еміграційних настроїв серед місцевого жіноцтва, пропорційних чоловічим у відношенні 1:10. Прихід Червоної армії у Східну Галичину (вересень 1939) поклав початок першому етапу масових утеч. До кінця 1939 року (або за 3 місяці) кордон нелегально перетнуло 13% усіх перебіжчиків, закарпатських українців. Улітку, напередодні П Віденського арбітражу (30 серпня 1940 р.), коли, за влучним висловом В.Маркуся, стала реальною „небезпека завербування до війська і включення до мадяро-румунської війни, яка висіла тоді над Серединою Європою" /6, с.19/, та протягом двох наступних місяців у дорогу відправилось 67,7%.

Втечі планувались за сприятливих кліматичних умов (головно у квітні-жовтні), із прискіпливим врахуванням рельєфу прикордоння та специфіки дислокації угорських військових підрозділів у Карпатах. Однак перша половина драматичного 1941 р. покликала у зв'язне невідоме іще 15,5%. Найбільших демографічних втрат у цьому плані зазнав тоді Воловий округ - 22,5% (від загальної кількості „обстежених" утікачів), Мукачівський та Свалявський (включав і сучасний Воловецький район) - по 11%, Тячівський - 13%. Інші округи Підкар-

патського краю опустіли приблизно рівномірно.

Характерна деталь: біля половини біженців проживали неподалік кордону (у межах 40 км). Переходи здійснювались в однакових розмірах на відрізках Ясіня-Ворохта, г.Пікуй-Либухора, Нижні Ворота-Лавочне, Присліп-Вишків, г.Сивуля-Бистриця. На радянському боці втікачі про себе давали знати одразу прикордонникам або місцевим жителям. Вони спроваджували їх на заставу, встигаючи водночас задовільнити свої дрібні комерційні зацікавлення.

Усі закарпатські українці (де-юре громадяни Королівства Угорщини) отримували строки ув'язнення за статев 80 Кримінального кодексу СРСР, тобто 3 роки виправно-трудоих таборів (ВТТ), але 9,6% було засуджено до 5 років (за нелегальний перехід, але з шпигунською метою і як соціально-небезпечні елементи). Неповнолітніх (до 15 років) відправляли у дитячі розподільники або у колонії. Поодиноким (вісьмом) присудили 8 років ВТТ, шістьох звільнили.

При цьому не відігравали значної ролі соціальні чи ідеологічні чинники. Особлива нарада при наркомі внутрішніх справ Л.Берії виносила вироки списками і часто кваліфікувала склад злочину „на око", довільно. Тому в багатьох випадках знайти суттєві обтяжуючі обставини у протоколах допитів для громадян, засуджених на неоднакові строки (на 5 чи 8 років ВТТ), просто неможливо.

18 липня 1941 р. була укладена радянсько-чехословацька угода про формування чехословацької військової частини на території СРСР. Вона гостро підняла питання про амністію закарпатських українців, як громадян колишньої ЧСР і як потенційних новобран-

ців. На підставі указу Президіуму Верховної Ради СРСР від 19 листопада 1942 р. амністію здійснили наприкінці 1942 р. - першій половині 1943 р. В означений період ГУЛАГ випустив на волю загалом 847691 особу /5, с.18/. Серед них і 2700 закарпатських українців, які відправились у Бузудук у корпус ген. Л.Свободи (нараховували 95% особового складу того часу) /1, с.185/.

За нашими ж підрахунками, з 2531 особи українського походження, справи котрих нами вивчені, у Бузудук відправились 1569 (62%), з них 6 жінок. Довідки про звільнення свідчать і про те 141 жінка (або 67,5% з усіх українок) були направлені у радгоспи Джамбульської області (Казахстан). Туди ж прибули і 278 чоловіків (12% статі). У місцевих ув'язненнях померло 14 жінок (6,7% статі) і 580 чоловіків (25%). Про решту закарпатських українок - 48 (23%) і українців - 23 (1%) немає точних відомостей про подальшу долю.

Проте очевидно: амністія носила вибірковий, дискримінаційний характер. Крім українців, вона стосувалась чехів і словаків. Євреї, угорці, німці з відомих причин змушені відбувати значно довші строки від визначеного (до кінця 40-х рр.). Спорадично про це говорять матеріали їх реабілітації у 50-80-х рр., що теж дошиті до основи кримінальних справ.

Подих військової пори і сталінська турбота про людину відчутні без коментарів, коли прочитати довідки „О затратах по освобождению из под стражи". Так, звільнення одного в'язня з Каргопольського ВТТ (Архангельська область) у Джамбул державі обходилося у 401 карбованець 85 копійок (калькуляція: вартість залізничного квитка 189 крб.45 коп., добові - 47 карб.05 коп.,

допомога - 1 крб., вартість речового забезпечення - 164 крб. 35 коп.) /Спр.3301. - Арк.23/. Амністований з Північного залізничного ВТТ (селище Железнодорожное, Комі АРСР) у Джамбул отримував 317 крб.85 коп. (із розрахунку: на дорогу Кожва-Котлас - 65 крб.40 коп., Котлас-Джамбул - 231 крб.95 коп.; добові (на 11 днів) - 13 крб.20 коп., на паспорт - 5 крб., на фотокартку - 3 крб.) /Спр.2875. - Арк.27/.

Але, на нашу думку, найбільш потужний та найбільш оригінальний пласт історичного фактажу приховано у пакетах з речовими доказами. Звідти можна почерпнути колосальну кількість причинків для цільного полотна закарпатськоукраїнської традиційної духовності. Мова йде про аналітичну модель ментальності учасників нелегального переходу в СРСР (1939-1941 рр.). Тут не похибила би також і екстраполяція (перенесення) висновків на весь етнічно споріднений загал (закарпатських українців).

На разі мусимо обмежитись аналізом лише духовності, випустивши з поля зору, наприклад, рівень побутової культури. І то по одній вагомій причині. Суть у грімизмості механізму подібних студій (у нас не було можливості використовувати ЕОМ). Тому, водночас, довелось залишити поза увагов і значну частину „арсеналу" пакетів - особисті документи, записки господарського характеру, світлини знайомих, рідних, колекції листівок і т.д. Зате ми вирішили у даному випадку провести детальну „ревізію" олокнутів біженців. Вони чи не найкраще здатні передати духовний світ їхніх власників, найяскравіше змалювати їх риси пис.

Одразу впадає у вічі стремління закарпатоукраїнської молоді, що становила переважну більшість емігрантів, до пізнання

набутків сусідніх народів, далеких країн. Доволі часто у переліках вилучених речей фіксуються географічні атласи і карти, чесько-німецькі, чесько-угорські, угорсько-німецькі та ін. словники, що виходили друком у різних країнах Європи. У багатьох випадках молоді люди самі собі складають невеликі словники, в яких орфографія та орфоенія чужих мов (як-от угорської /Спр.2622. - Арк.46/) передаються буквами і звуками рідної говірки.

Листки записників часто-густо помережані заготовками інтимних освідчень на манір «сріберний пташку леть через високі гори і дуже красно поздравуй дівчину мов» /Спр.2463. - Арк.29/ чи інтимними строфами якого-небудь якого закарпатського петрарки на честь коханої Марічки /Спр.5132. - Арк.31/.

Поряд варто зазначити наявність у блокнотах великої кількості зразків народнопісенної творчості. Примітна закономірність: виключно всі записи належать явно представникам або прихильникам народовецького (українофільського) напрямку. Спеціалістам іще належить простудіювати фольклорні записи учасників нелегального переходу із Закарпаття в СРСР (1939-1941 рр.). Зокрема, цікавими нам видались різдвяні колядки, гуцульські співанки (коломійки) /Спр.2622.- Арк.46/, опис весільного обряду /Спр.3051. - Арк.27/ і таке інше.

У закарпатців русофільської орієнтації (близько 1/5 від загалу) у записниках переважають в основному переписані звідкись уривки російської класики і російські народні пісні, наприклад, «Волга, мать родная» /Спр.3566. - Арк.25/, «Под дубиной» /Спр.2950. - Арк.22/ тощо. Напевне, московське радіо спричинилось до високої популярності серед утікачів-русофілів радянських агітаційних наспівів «Если завтра грянет война»

/Спр.2627. - арк.37; Спр.2613. - арк.29/, «С песней по жизни» /Спр.2636. - Арк.19/, «Сердце, тебе не хочется покоя» /Спр.2700. - арк.31/, і т.п. Власне, отут наочно прослідковується висока результативність ідеологічної обробки місцевого населення засобами масової інформації СРСР.

Проте найбільш художньо довершеними з точки зору фольклориста є аутентичні записи народних пісень. Серед улюблених мотивів закарпатських українців безумовно домінували сатиричні. У них дотепно змальовувались одноплемінники, односельці, парубки чи дівчата сусідніх сіл, люди різних соціальних шаблів. Такими суть жартівливі рядки, приміром, на хлопців-залицяльників із Завадки (нині Воловецький район) /Спр.2560. - арк.17/.

Інший (у кількісному співвідношенні не менш поважний) пісенний жанр - суспільно ангажована коломійка. Вона, очевидно, була напрочуд популярною на Закарпатті кінця 30-х років. У конкретно-історичних умовах у них народ відобразив свої антиугорські почування, антипатії до загарбників. Ця ідейна лінія підтверджується багатьма зразками. Широко побутували строфи, в яких закарпатоукраїнське селянство висловило дух того часу, сподіванки ~~татахччччч~~ на допомогу у визвольних змаганнях з боку потужного слов'янського етносу - російської нації.

Вельми характерний для цього контексту уривок з пісні:

Ой, летіли дикі гуси

Понад Буковину,

Приїжджайте, москалики,

В малярську країну.

Ой, подумай, маляріку,

Подумай, подумай,

Коли будеш утікати

За Тису, за Дунай /Спр.2560. - Арк.19/.

Продовжуючи міркування про суспільну значимість закарпатсько-української народної поезії, зупинимось і на одній дуже примітній агітаційній листівці, здається, періоду Карпатської України /Спр.3132. - Арк.41/. Її фабула - майстерна копія фольклорної традиції. Власник листівки, певно, сильно цінував афористичні фрази, висловлені у легкій пісенній формі. Тому і забрав з собою, коли надумав нелегально переходити у Радянський Союз.

Вірш-агітка називається „Міндент віссо" („Все назад").

У ньому, з нашого погляду, пильної уваги заслуговують принаймні дві строфи:

Ой повіяв по Карпатах
Та великий вітер,
Брав би маляр Підкарпаття,
Та не дає Гітлер.

Ой їв маляр двадцять годів
Несолену кашу,
І тому хотів би мати
Солотвину нашу.

Вони красномовно засвідчують патріотичну одержимість, ентузіазм, що панували в краї під час нетривкого існування автономної Карпатської України, сподівання найширших верств на підтримку своїх державотворчих намагань фюрером і канцлером Німеччини А.Гітлером.

Доречно відзначити присутність у справах досить значного числа загальноукраїнських народних пісень. Вони переписані власноруч утікачами задовго до фатальних переходів. Ці записи теж

залишаються велемовним відбитком бурхливої епохи. Серед зазначених текстів особіно виділяються мотиви, близькі не одному поколінню українців, - „Три шляхи широкі", „Ой не шуми, дуже", „Впився козак", „Ой не ходи, Грицю", „Місяць на небі", „Причарувала серце і душу", „Світи місяць нічку" тощо./Спр.2622. - Арк.17; Спр.3036. - Арк.19; Спр.3051. - Арк.34/. Особливою пошаною між людьми користувались і Шевченкові вірші /Спр.2622. - Арк.19; Спр.2262. - Арк. 47/, а з решти письменників цінувалась муза буковинця С.Ворожкевича /Спр.2962. - Арк.52/.

Проаналізоване може аргументувати певні риси стереотипу мислення закарпатських українців. Він суттєво відрізняється від інших етнічних потоків ментальної еміграції в СРСР. І чи не найглибша відмінність лежить у тому, що, крім ~~аримих~~ і буквальних причин (матеріальні нестатки), в дорогу закарпатських українців покликала чуття духовної спільності з корінним населенням земель (Дрогобицька, Станіславська області УРСР), куди безпосередньо мали намір дістатись.

Е в р е ї

Серед опрацьованих нами 1800 кримінальних справ на 3200 біженців із Підкарпатської території (Угорщина) у Дрогобицьку та Станіславську області (СРСР) у 156-х відображена доля 403 євреїв (12,6% від загальної кількості втікачів) /Див.також 8, с.276-278/.

У це число за нашими підрахунками, входить 58 осіб жіночої статі (13% дорослих євреїв) та 12 дітей. Жінки-біженки в основному перебували у шлюбі. У Радянський Союз потрапили разом зі своїми законними чоловіками. Решту євреїв (74%) - не одружені. Переважала молодь 17-23 р. - 243 чол. (або 54%).

Це були досить освічені люди. З них 83% закінчили 6-8 класів

середньої школи, 8% - вищі навчальні заклади. У принципі, вони могли достеменно зорієнтуватись в обставинах, що їх спіткали. Декотрі читали по-чеськи "Мать" Горького, "Тихий Дон" М.Шолохова, праці К.Маркса і Ф.Енгельса в оригіналі й т.п. /Спр.4550. - Арк.27/.

Однак членів комуністичних партій (Угорщини, Румунії, Чехо-Словаччини) серед них порівняно не багато (9%). Одному комуністу, Віктору Краусу випала честь відбувати строк покарання у Сегедській в'язниці (1937-1938 рр.) у камері разом із відомим Матяшем Ракоші. Згодом останнього радянський уряд виміняв на царські трофеї - угорські повстанські знамена 1848-1849 рр. /Спр. 3211. - Ар.16-17/.

Улюбленими заняттями євреїв-утікачів були професійна сте-
зя кравця (22%), продавець і шевця (по 12%), столяра, електрика, шофера, пекаря, перукаря (по 8%), а також обробка металів (коваль, слюсар, ювелір), праця офіціантом, фотографом, годинникарем. Сукупно незначний відсоток склали вчителі, лікарі, домогосподарки і кваліфіковані робітники (друкарень і підприємств легкої промисловості). Зовсім рідкісні - адвокат, інженер-конструктор, скульптор, студент університету, учень раввина, власник заводу (сільськогосподарських машин, 50 працюючих). Загалом представлено 40 спеціальностей.

На допитах затримані часто розповідали про свої заробітки. Так, у Будапешті пекар отримував місячно 120 пенгів, складач видавництва - 200, а в Нодьвароді (нині Арад, Румунія) робітник текстильної фабрики - лише 68. Пересічний кравець у Мукачеві міг заробити 60, швець - 40, продавець - 50 пенгів у місяць, а вантажник на залізничній станції Ясіня до 80-90. Для порівняння приведемо розцінки на товари широкого вжитку і послуги, зафіксо-

вані у справах. Квиток на залізничний відтинок Хуст-Севляш (Виноградів) коштував 1 пенг 20 філерів, на автобус Хуст-Торунь (тепер Міжгірський район) - 5 пенгів. За 1 кг білого хліба належало заплатити 80 філерів, м'яса - у межах 2 пенгів, 1 кг солі обходився у 25 філерів /Спр.3343. - Арк.15; Спра.3058. - Арк.12; Спр.2615. - Арк.13/. Отже, навіть неодруженому угорському єврею такі заробітки здавались мізерією, а сімейним - вкрай незадовільними (у порівнянні з ^{сучасним} життєвим рівнем у СРСР).

Основний потік єврейських біженців припав на вересень 1940 р. - червень 1941 р. (від II Віденського арбітражу до початку німецько-радянської війни). Серед затриманих прикордонними частинами НКВС виявилось 79 дезертирів (17,5% єврейського загалу) з трудового табору в урочищі Окули (обабіч Ясіня), 5 дезертирів з строкової військової служби, 8 - "німецьких" євреїв, яких насильно перекинули жандарми через Ужок.

Суттєва риса цього етнічного потоку біженців - його напівлегальність. Угорські власті охоче позбавлялись громадян даної національності. Зокрема, з відома та при щедрій підтримці офіційних кіл налагодила роботу установа "Партфото Ірото" (офіс у Будапешті). Вона спеціально займалась переправкою усіх бажаючих євреїв через кордон (у СРСР чи в Югославію). Так, співробітник установи А.Кірш узимку 1941 р. перевів через Ясіня у напрямку СРСР 83 осіб (20,5% з єврейських біженців) /Спр.3698, 3722, 4043, 4825, 4835, 4875, 4889, 4912, 4930, 4980, 6031/.

Інші добирались самотужки (це, як правило, дезертири). Згідно з нашими розрахунками, вони виплатили провідникам сумарно 6350 угорських пенгів і 5160 румунський лей. Причому якийсь парубок зі Сігету на прізвище Іцик Мараморш перевів одного разу

10 одноплемінників за 1000 пенгів /Спр.4178. - Арк.23/, а Ігнат Ербст з Ясіня восени 1940 - взимку 1941 нелегально переправив близько ста осіб і просив у них чималеньку суму - по 40-50 пенгів за кожного /Спр.4099. - Арк.14/. Його спільниками стали гуцули Дмитро та Юрій Темчуки. Фактично у прикордонних селах тої пори відновилось найбільш прибуткове, вигідне, але й небезпечне ремесло провідника-контрабандиста.

Слід окремо відзначити і той унікальний момент, що 2/3 з усіх утікачів єврейської ідентичності потрапили у Радянський Союз через Яблунецький (Татарський) перевал (відрізок Ясіня-Ворохта). Решту - рівномірно по гірських вершинах Пікуй, Сивуля, Черногора, а також через Верхні Ворота, Торунь, Мараморощина, по суті, тоді виявилась в епіцентрі нелегальних переходів євреїв у СРСР. Тут проживало, передусім, 142 з них (35%), 83 - в інших регіонах Закарпаття. Решту - у Нодьвароді, Тімішоарі (нині Румунія), Будапешті, а поодинокі, навіть, у Відні, Празі тощо.

Жде СРСР, з яким у них асоціювалися лише світлі сподівання, не став омріяним раєм, ні „землею обітованною“, а 3-5-річною каторгою. У виправно-трудовах таборах померло 42 євреїв (11% з усіх). Одиницям почастило виклопотати амністію, як польським і чехословацьким громадянам. Доля інших достеменно з'ясувати за справами неможливо, оскільки відсутні відповідні документи (довідки про звільнення чи акт про смерть).

Антропологічний вимір учасників нелегального переходу угорсько-радянського кордону в 1939-1941 роках, що проводився за усталеною схемою (національний та соціальний склад, політичні погляди, розподіл за віком і статтю, етнокультурні особливості у сфері духовності); переконливо засвідчив низку досить цікавих закономір-

ностей. По-перше, основний потік біженців - це закарпатоукраїнські селяни (причому прикордонної смуги) та трансільванські євреї. По-друге, між цими двома домінуючими етнічними групами втікачів існували принципові розбіжності у мотиваційних, світоглядних орієнтаціях.

у закарпатських українців зримо присутня усвідомлена концепція духовної спорідненості з галицько-українським етнічним масивом. А євреїв, як і, до речі, у представників решти національностей, виключно політичні симпатії вели на схід. Універсальна причинно-наслідкова закономірність усіх етнічних потоків - матеріальні негаразди, шовіністична політика окупантів у краї, поділ країни (Угорщини) на привілейовані та дискриміновані проварки згідно з національними приналежностями.

Справи, що нами вивчені, дають також доволі підстав для ряду опосередкованих запитань: 1) хто ж був і в котрій мірі реально будівничим історії Закарпаття 1939-1941 рр.? (завойовники чи поневолені? чоловіки чи жінки?), 2) і якої історії - занепаду чи розквіту?

На перший погляд, безконкурентно домінував чоловічий фактор. Насамперед, чоловіки-українці справляли враження мобільніших, енергійніших у пошуках виходу з безпросвітнього становища, в якому опинилися. На відміну від своїх ультраконсервативних одноплемінниць (дружин, подруг, знайомих), вихованих переважно у звичайному дусі патріархальності, вони і кількісно могли внести небажаний дисбаланс у подальшу етнотемографічну ситуацію в краї.

Але в даному випадку, в конкретно історичних обставинах, як нам бачиться, не треба намагатись абсолютизувати тих, кого доля покликala на кордон, за перевал, у безвість, а тих, кому належало чекати (звісно, не склавши руки) доленосного присуду вдо-

ма. Тих, що старались непомітно модифікувати історичні колізії на свій лад. Мабуть, це - справжній скарб для фахівця, що вирішив установити історичну правду епохи у даних локальних рамках. Бо це - генофонд, стабільність нації. А для кожної етнічної спільноти у несприятливих умовах військової доби завше під пунктом першим порядку денного - різними способами змогти утриматись од маргінальності, від саморозсівання, від самознищення.

У такому сенсі, безперечно, істинним зодчим закарпатського минулого 30-40-х рр. іманентно виявляться пересічні представниці жіночої статі. Бо вони, всіляко увільнені від примусу військової повинності, заклопотані щоденним виживанням, а, головним чином, і вихованням дітей (тобто того, прийдешнього покоління, від якого далі залежатиме перспектива завтрашнього Закарпаття), мимовільно опинились на огололеному вістрі історичного прогресу (або й регресу).

Загалом приблизно 1/100 частина тодішнього працездатного населення Закарпатської області перетнула угорсько-радянський кордон у 1939-1941 рр. Понад 1/4 з них мусіла загинути у радянській пенінціарній системі, у ГУЛАГу. Більше половини в'язнів-закарпатців згодом (у 1943 р.) потрапили на радяно-німецький фронт під команду ген.Л.Свободи. Решту, інваліди після таборів, хінки, мали зміцнювати радянський тил, тобто працювати у сільському господарстві кліматично суворого Казахстану. Якби не прихід М.Горбачова до керівництва СРСР, їх ~~ж~~ властиво правдивим словом вдома ніхто не згадав би офіційно.

Літературні вказівки

1. Ванат І. Закарпатські українці в чехословацькому війську в СРСР //ІЗ МУК, Пряшів. - 1966. - Т.2. - С.183-201.
2. Волошук Д. Про перепис населення на Закарпатті в 1939 році //Закарпатська правда. - Ужгород, 1959. - 10 січня. - С.2.
3. Гашпар І. Соціальна біологія русинів (Народ як духовний, біологічний і соціологічний утвір) //Літературна неділя.-Ужгород, 1944. - Ч.18 (15 вересня). - С.214-218.
4. Дубай М. Проблема карпаторусской женщины. //Альманах общества карпаторусских студентов "Возрождение". - Прага, 1936. - С.75-77.
5. Земсков В. ГУЛАГ: историко-социологический аспект //Социс, Москва, 1991. - № 6. - С.10-26.
6. Маркуєв В. Мадярська окупація Карпатської України //Вісник, Нью-Йорк, 1952. - № 2. - С.15-22.
7. Офіцинський В. Криваві перевали. (Розсекречені архіви НКВС) //Карпатський край, -Ужгород, - 1992. - № 36 (жовтень). - С.12.
8. Офіцинський Р. Марамороські євреї в тюрмах СРСР (1939-1941 рр.) //Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті І.Панькевича. - Ужгород: Патент, 1992. - С.276-278.
9. Офіцинський Р. Нічними темними стежками. (Доля закарпатських жінок, що нелегально перейшли в СРСР у 1939-41 рр.) //Новини Закарпаття, -Ужгород, - 1992. - 5 грудня. - С.5.

В И С Н О В К И

У проведеному дослідженні ми намагались з'ясувати вузлові моменти одного з маловідомих явищ періоду другої світової війни. Це - нелегальний перехід значної кількості громадян тоді Королівства Угорщини у респектабельне, на їх погляд, соціалістичне суспільство сталінського взірця. Передовсім у центрі нашої уваги перебували історіографічні, джерелознавчі, антропологічні аспекти проблеми, актуальної у суспільному та науковому вимірі.

Нами здійснено аналітичний розбір позицій (цифрових даних і супровідних коментарів) понад 50-ти авторів, представників багатьох національних історіографій (України, Словаччини, Чехії, Росії, Угорщини, Німеччини, США, Канади). Аналіз показав низьку інтенсивність розробки проблеми. Здебільша домінують публіцистичні статті, в яких феномену нелегального переходу присвячені принагідні слова. Проте вони служать незамінними «цеглинками» у конструюванні негативно-песимістичної картини закарпатського минулого (1938-1944 рр.)

Загалом інтерпретаторські тенденції розійшлись у двох діаметрально протилежних руслах - магістраль радянської історичної науки (апологетична) і «звинувачувальна» стежа зарубіжних фахівців. Обидва напрямки взаємно та органічно доповнюють знання про цільність процесу. Їх об'єднують стремління до довільних арифметичних і геометричних прогресій у визначенні масштабів переходів. На нашу думку, заслуговують особливої уваги праці В.Маркуся, В.Місври, Й.Райнера, І.Ваната, О.Довганича.

Наявність такої серйозної джерельної бази, як тисячі кримінальних справ НКВС СРСР, первісний та спорадичний стан її обробки багатообіцяє свідчить про кропіткі перспективи подальших

студій. На разі проведений антропологічний вимір перебіжчиків угорсько-радянського кордону (1939-1941 рр.), насамперед, ствердив: 1) основний потік утікачів-закарпатські українці, причому селяни (переважно прикордонної, гірської смуги) і трансільванські євреї (румунсько-угорського прикордоння); 2) між двома цими етнічними групами існували суттєві відмінності у світоглядних орієнтирах, в організаційних нюансах переходів. Однак усіх нелегальних емігрантів у першу чергу кликали в дорогу матеріальні нестатки, шовіністичний курс внутрішньої політики угорського керівництва.

Досліджуючи проблему, ми постарались показати також рівні чоловічої та жіночої, вікової ментальності біженців у СРСР. По можливості та доцільності намагались екстрапольвати отримані висновки на специфіку історичного процесу в краї. І в підсумку прийшли до риторичних запитань (лише ззовні) про співвідношення чоловічого та жіночого, зовнішнього та внутрішнього факторів у поступі закарпатського суспільства 30-40-х років ХХ ст.

Варто насамкінець накреслити напрямки подальшої дослідницької праці над феноменом «Нелегальний перехід угорсько-радянського кордону в 1939-1941 роках». Його найбільш повне вирішення, з нашої точки зору, залежатиме від плідних пошуків у архівних установах. Наприклад, це належить достеменно з'ясувати дані оперативних звітів 94 і 95 прикордонних загонів НКВС СРСР, які «накривали» державний кордон з Угорщиною. Необхідно й до останку довести скурпулезне вивчення кримінальних (слідчих) справ у ДАЗО.

В недалекій перспективі розвідка повинна перерости реконструктивну та емпіричну фази. Нам бачаться вже нині контури майбутнього історико-філософського дослідження, де, образно висловлюючись, закарпатські біженці діятимуть на одному майданчику з аналогічними явищами вселюдського минулого.

Д О Д А Т К И

№ 1

ЛИСТ ІВАНА КАЛИТИЧА І ФЕДОРА РАЧИНЦЯ

Мезовгедьеш, 18.V.39.

Т.П. Нотарескому уряду в Жденьові

Нижеподписаные работники 88 майс-рни¹ просиме ласкаво, господина нотаря, чтобы были так ласкавые, чтобы нам могли помо-чи в том ділі, что мы здісь будеме писати.

Справа есть такая. Рано получиме один хліб 2,30 кг на двоих работников, солонины одна особа получитъ 1,40 кг на 14 дней. На одно сніданья припадаеть 0,10 кг, але из этого мусиме мати и на вечерю, в воскресеніе, потому, что вечерю не варять. На обід получиме фасольову поливку, кромплъову, кендеричану², але вода сама, м'яса достанеме 0,10 кг из костками три раза на тиждень, а вечеря тоже така. Когда прийшлизьме и говорили паны, что когда будут косити, то выйде до трьох пенгов, тепер не выходит на пенговы. Рано нас избужать в 3 часа. Тогда идеме на поле, до сніданья наробиме доста. Сніданья в половина восьмого. Тогда тых 0,10 кг солонины³ жзіме, а до обіда не можиме выдержати. Як ота роса упа-даєт из травы, так наші нерви слабнуть⁴. Робиме до половина восьмого вечерь. Тоту солонину, что дадутъ, то мусиме из неї їсти 3 рази дневно, а из хліба 5 разы. А газда, который есть од кухні, та если говориме ему, почему достаеме таку страву, а он говорить до верховенцов дурних, волов⁵ а копкать⁶, бьет. Здісь не можеме выдержати. Перва класса жміет 1,30 пенгов дневно, а вторая - 1.

Просиме пана нотаря ласкаво, чтобы нам в той біді помогли. Най лучшу страву дадутъ а⁷ най больше платять. Инаким способом выдержати здісь не можеме, а так зберемеся а идеме усі домой.

Досвіданія.

ДУ СБУ 30. - Спр.2513. - Арж.32.

Примітки: Мова приведеных матеріалів подається без змін, окрім дрібних орфографічних правок. Замість „і“, „ї“ у тексті № 1 - буква „Ѣ“ („ять“).

1. маєтку
2. з квасолі, картоплів, кукурудзи.
3. сало
4. підкреслення наше (Р.О.)
5. очевидно: називає дурними верховинцями, волами (Р.О.)
6. копає
7. і.

№ 2

ДОВІДКА ДЛЯ КЕРІВНИЦТВА НКВС СРСР

Совершенно секретно

С П Р А В К А

На территории Венгрии существует "государственный Венгерско-еврейский союз" - "ОМЖЕ" (орсагом-модѣр-жидо-эгешмет), в кото-рый входит "бюро помощи евреям" ("Партфого Иродо").

"Партфого Иродо" через своего представителя Кирша Андрея занимается переброской евреев из Венгрии в другие страны, в част-ности в Советский Союз.

Кирш Андрей является сотрудником одной из иноразведок, вер-нует из числа перебрасываемых лиц - агентуру для шпионской дея-тельности против Союза ССР, от которой отбирает подписку о выпол-

нении данных им заданий.

Наряду с вышеуказанным Кирш Андрей от многих переброшенных им лиц, подписки не отбирает, ориентирует их на глубокое оседание, обязывая последних написать ему письмо с указанием своего адреса по месту жительства.

Нами разоблачены ряд шпионов, завербованных Киршем, о чем ставим Вас в известность, для ориентировки.

Следователь следчасти УНКГБ
сержант госбезопасности
(Есипенко)

10 апреля 1941 г.
гор. Станислав.

АУ СБУ 30. - Спр. 3698. - Арк. 26.

№ 3

ДОНЕСЕНИЯ ТЮРЕМНОГО АГЕНТА

7 апреля с/г источник познакомился с з/к 18 камеры Тараскевич и Кондор (имя и отчества не знаю). Оба они очень неохотно вступили в разговор, но когда источник начал им сочувствовать, что они культурные, грамотные люди и в такое время сидят в тюрьме, то Тараскевич начал рассказывать о своем положении и жизни в Чехословакии следующее:

"Родился и жил все время в Чехословакии, работал на разных предприятиях и учился. В январе 1940 г., когда часть Чехословакии, не занятой немцами, отошла к Венгрии*, он вместе с группой других его товарищей решили перейти границу и поселиться в СССР на постоянное жительство".

На вопрос источника, почему они решили перейти в СССР, Тараскевич ответил, что в Чехословакии многие думали, что в СССР хорошо жить. Так была широко развита агитация на Советскую власть и порядка в Советском Союзе.

Источник попросил Тараскевича рассказать, как жили они и вообще трудящиеся в Чехословакии. Тараскевич рассказал следующее:

"В Чехословакии трудящиеся живут очень хорошо. Закон обеспечивает всем полную свободу и материальное состояние. Рабочие хорошо зарабатывают, а безработным, хотя их очень мало, государство выдает такие пособия, что их вполне достаточно для сытной и беспечной жизни. В Чехословакии каждый гражданин имеет право высказывать свое мнение и критиковать не только отдельных правительственных лиц, но и вообще правительство и политический строй. Если бы в СССР человек сказал, хоть частицу того, что можно говорить в Чехословакии, то его расстреляли бы на месте, как изменника. Нигде не существует таких жестких законов, как в СССР. Нигде и в частности в Чехословакии человека не осудят за неявку на работу, мелкую кражу, оскорбление и т.д. Если рабочий в Чехословакии не придет на работу в течение целого дня, то его только предупредят за это и даже уплатят за этот день, а здесь сразу посадят в тюрьму и осудят. Тоже самое и с расхищением государственной собственности".

Затем разговор перешел на тему о тюрьмах. Источник попросил рассказать, как содержат заключенных в чешских тюрьмах. Тараскевич ответил, что сам он в тюрьме не был, но слышал от других, что в Чехословакии:

"Арестовывают исключительно за политические преступления,

то есть за открытое выступление с оружием в руках против правительства и политического строя. В тюрьмах питают и содержат так, что заключенный не только сыт, как на свободе, а еще более поправляется. В тюрьмах очень культурно, чисто, каждый имеет белье, одежду, постель, отдельную койку и т.д., разрешается частое общение и переписка с родными, хорошо поставлено медицинское обслуживание. Если бы нам дали хоть тысячную часть еды чешского арестанта, то мы бы иначе выглядели".

Весь этот разговор Тараскевича поддерживал з/к Кондор, тоже перебежчик из Чехии. Кондор приводил пример, что он очень возмущен строгостью советских законов, что "если украдешь курицу, тебя арестуют, скажешь слово тоже осудят". Перебивая Тараскевича, Кондор тоже самое говорил о чешских тюрьмах и "свободе" в Чехии.

Разговор происходил тихо, но слышали з/к Тополов, Недобельский, Лихошвай и др.

8.IV.42 г. (Гейферов)

Принял: Следователь Дмитриев.
(тюрьма в Томске)

АУ СБУ 30. - Спр.5325. - Арк.47.

* Примітка (Р.О.): Чехо-Словацка Республіка втратила суверенітет 15 березня 1939 р.

ANGLO-AMERICAN COLLEGE IN PRAGUE

připravuje vydání knihy

Paul Robert Magocsi *Dějiny Rusínů v Československu*

Tato česká verze původní publikace *Rusínů na Slovensku* vydané Rusinskou Obrodou bude obsahovat rozsáhlé doplňky vycházející z nejnovějšího vývoje situace Rusínů ve Střední Evropě.

Předpokládaný termín: Prosinec 1993

Informace a objednávky: Anglo-American College, P.O. Box 524,
111 21 Praha 1. Fax: 311-6208

ANGLO-AMERICAN COLLEGE IN PRAGUE

proposes to launch the

Journal of Ruthenian Studies

a publication devoted exclusively to the study of the past and present of today's Zakarpatska Oblast of Ukraine. The topics will range from linguistics to archaeology, economics to ethnography.

The first issue is expected to come out in the Spring of 1994.

Write for details to: Anglo-American College, Journal of Ruthenian Studies, P.O. Box 524, 111 21 Prague, Czech Republic.

Printing financed with a grant from
ANGLO-AMERICAN COLLEGE IN PRAGUE